

The Role and Status of Teachers in Astan Quds Razavi Organization according to Historical Documents (A Case Study of Safavid Era)

Mahboubeh Farkhondehzadeh¹

Abstract

Such significant issues as the administrative and financial integrity of Astan Quds Razavi as a divine institution, the creation of hereditary positions like teaching, and the allocation of salaries and duties to the employees of this organization over the Safavid era pose the questions that how teachers and scientists were given the responsibilities in the scientific centers and schools of the holy Shrine, how much, and from what sources they were paid. This study claimed that teachers of the schools and centers of the holy Shrine and its other related centers were appointed and paid by the kings of Safavid dynasty (907-1148 AH). Taking a descriptive-analytical method and relying on archival documents, this study revealed that a man titled "motavallibashi" (custodian) under the supervision of the Safavid kings was appointed to handle the endowments and regulations of Astan Quds Razavi. This way, this institution was organized to have a systematic administrative and civil structure. By Shah Tahmasb Safavi's order the teachers were appointed and their salaries were paid. Consequently, the position of a teaching came to be one of the official and hereditary positions of Astan Quds Razavi. The surviving documents about the teachers working in this era are mainly financial documents that include information on the salaries, benefits, sources of the salaries, and payment of duties to the descendants. Moreover, the documents include some information on how teachers were appointed and their decrees of appointment were issued.

Keywords: Astan Quds Razavi, Archival Documents, Safavid Era, Teachers, Salaries

سال سوم، شماره یک، دوره جدید، شماره پیاپی پنجم، بهار و تابستان ۱۴۰۳

1. Assistant Professor, Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran (farkhondehzadeh@um.ac.ir)

نقش و جایگاه مدرسان در تشکیلات آستان قدس رضوی بر اساس اسناد تاریخی (مطالعه موردی: دوره صفویه)

محبوبه فرخنده زاده^۱

چکیده

انسجام دیوانی و مالی نهاد مذهبی آستان قدس رضوی، شکل‌گیری مناصب و مشاغل موروثی از جمله مدرسی و تخصیص مواجب و وظایف به کارکنان این نهاد به دوره صفویه، این مسئله را در ذهن متبادر می‌کند که انتصاب علما و دانشمندانی که به عنوان مدرس در مدارس و مراکز علمی حرم رضوی کرسی تدریس را به عهده می‌گرفتند، چگونه و میزان مواجب و محل پرداخت آن به چه صورت بوده است؟ این امر که در دوره حکومت صفویه (۹۰۷-۱۱۴۸ق) مدرسان مدارس حرم و مراکز وابسته به آن از سوی شاهان صفوی حکم سمت مدرسی را دریافت می‌کردند و مواجب به آنان تعلق می‌گرفت، مدعای پژوهش حاضر را شکل می‌دهد. یافته‌های این پژوهش مبنی بر رویکرد توصیفی-تحلیلی و با بازخوانی اسناد و مدارک آرشیوی نشانگر آن است که با نظارت شاهان صفوی، شخصی با عنوان متولی‌باشی امور موقوفات و انتظامات را بر عهده گرفت و تشکیلات آستان قدس رضوی سازماندهی و از ساختار اداری و دیوانی نظام‌مند برخوردار شد. با حکم شاه تهماسب صفوی منصب مدرسی تفویض و بابت تدریس قبض مالی پرداخت حقوق صادر شد. به این ترتیب، سمت مدرسی از مناصب و مشاغل رسمی و موروثی آستان گردید. اسناد برجای مانده از مدرسان در این دوره زمانی به طور عمده اسناد مالی هستند که به میزان مواجب، مزایا، محل پرداخت و پرداخت وظیفه به اولاد اشاره دارد که ضمن آن حاوی اطلاعاتی در خصوص چگونگی صدور حکم انتصاب مدرسان نیز است.

واژگان کلیدی: آستان قدس رضوی، اسناد آرشیوی، دوره صفویه، مدرسان، مواجب

۱. استادیار دانشکده الهیات و معارف اسلامی، گروه معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران، (farkhondehzadeh@um.ac.ir)

درآمد

مدرسان آستان قدس رضوی، دانشمندان، فقها و عالمانی بوده‌اند که در اماکن علمی حرم رضوی و یا مدارس وابسته و وقفی این مجموعه، مشغول به تدریس، آموزش، تعلیم و تربیت بوده‌اند. سابقه تاریخی تدریس در حرم رضوی با توجه به شواهد و قرائن تاریخی به سده‌های چهارم هجری بازمی‌گردد. (عطاردی قوچانی، ۱۳۷۱: ۳۶۹/۱-۳۷۰) با تشکیل حکومت صفویه و رسمیت مذهب تشیع، حرم ائمه شیعه و از جمله حرم رضوی کانون توجه قرار گرفت. رونق و آبادانی علمی و بنای مدارس در شهر مشهد و در جوار حرم رضوی پیش از دوره صفوی آغاز شده بود، چنانکه ابن بطوطه در گزارش سفر خود به خراسان از مسجد و مدرسه‌ای در جنب حرم امام رضا (ع)، یاد کرده است. (ابن بطوطه، ۱۳۶۸: ۴۴۱/۱) تدریس در آستان قدس رضوی، برای نخستین بار در دوره صفویه بر اساس اصول و ضوابط، تشریفات اداری و چارچوبی روشمند صورت گرفت. سمت مدرسی به صورت رسمی از این دوره و به فرمان شاهان صفوی به جهت تدریس در مکتبخانه و مدارس آستان قدس تشکیل و در دوران بعد نیز ادامه یافت. با تکیه بر منابع دوره صفوی در دوره سلطنت شاه طهماسب (۹۳۰-۹۸۴ ق)، منصب تدریس به مولانا آقا جان تبریزی (۹۸۰ ق) به عنوان مدرس مدرسه شاهرخیه حرم رضوی واگذار شد. همچنین، بعد از اخراج ازبکان از خراسان، طی حکم شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ق) امیر محمد جعفر رضوی و ملا محمد کاظم (۱۰۰۷ ق) به سمت مدرسی آستان قدس منصوب شدند. (دائرةالمعارف آستان قدس رضوی، ۱۳۹۷: ۱۷۱/۲)

علاوه بر متون و آثار تاریخی، بخشی از رویدادهای فرهنگی و اجتماعی و رخدادهای اقتصادی و سیاسی دوره صفویه در اسناد برجای مانده قابل پیگیری است. اسناد آرشیوی و مدارک مکتوب از منابع تاریخی به شمار می‌روند که در پژوهش‌ها و مطالعات تاریخی حائز اهمیت بوده و از جهت محتوا و موضوع حاوی اطلاعاتی هستند که در منابع و متون تاریخی یافت نمی‌شوند. بخشی از مجموعه اسناد دوره صفویه که در مرکز اسناد آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود، مربوط به علما و دانشمندانی است که در حرم رضوی و مدارس پیرامون آن به امر تدریس و آموزش اشتغال داشته‌اند. اسناد مزبور که نمایه‌سازی و عنوان و ثبت آن انجام شده است، از آغاز حکومت شاه عباس تا پایان دوره پهلوی دوم را شامل می‌شود. نوشتار حاضر خوانش و واکاوی اسناد مدرسان آستان قدس است که با هدف معرفی مدرسان و عالمان دینی حرم رضوی در دوره حکومت صفویه (۹۰۷-۱۱۴۸ ق) نوشته شده که ضمن شناسایی مدرسان و دانشمندان این دوره به چگونگی انتصاب، میزان دستمزد و محل تدریس آنان نیز پرداخت می‌شود.

شیوه نگارش پژوهش حاضر با تکیه بر روش اسنادی و با رویکرد توصیفی-تحلیلی است. نخست با واکاوی اسناد اطلاعات موجود استخراج و در نهایت داده‌های تاریخی مستخرج از اسناد با استفاده از متون و منابع تاریخی تبیین و بررسی شده است. درباره مطالعه و بازکاوی اسناد مالی مدرسان موجود در مرکز اسناد تشکیلات آستان قدس باید خاطر نشان کرد که در بررسی اولیه نخست حدود ده هزار فهرست سند مورد بررسی قرار گرفت که در نهایت جامعه آماری این پژوهش با شماره اموالی ۹۱۸ سند بود که در مجموع حدود دو هزار برگ سند را شامل می‌شود.^۱ اسناد مورد مطالعه و پژوهش از دوره شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ق) تا آغاز حکومت افشاریان (۱۱۴۸ ق)

۱. از دکتر زهرا طلایی که فهرست اولیه مدرسان در دوره صفویه را استخراج و در اختیار نگارنده قرار دادند و نیز کاظم جهانگیری برای همکاری در ارائه خدمات اسناد، صمیمانه سپاسگزاری می‌شود.

است. نخستین سند برجای مانده از اسناد حقوقی و مالی مدرسان دودمان صفویه مربوط به دوره حکومت شاه عباس اول است که در آن موجب پرداختی مولانا عبدالکاظم بن عبدالعلی تنکابنی (۱۰۰۳ق) آمده است. (ساکماق، ۲۷۴۹۳-۲۷۴۹۴)

پیشینه پژوهش

در خصوص مسئله اصلی پژوهش حاضر شاید بتوان بیان داشت پیشینه‌ای وجود ندارد و آنچه در ادامه به عنوان سابقه از آن یاد می‌شود، آثاری است که رویکرد نگارش آن‌ها با نوشتار حاضر متفاوت است. برای نمونه درباره مدرسان و علما که فعالیت علمی در حرم داشته‌اند می‌توان به کتاب فرهنگ زندگی نامه مدرسان آستان قدس رضوی، اثر علی درویشانی اشاره کرد. این اثر به بررسی زیست‌نامه و آثار علمی و فرهنگی حدود ۲۱۷ دانشمند، فقیه و حکیم پرداخته است. نویسنده محدوده زمانی اثر خود را بیان نداشته، اما با توجه به آنکه نخستین مدرس میر محمدزمان رضوی از مدرسان دوره صفویه و آخرین مدرس یاده شده درگذشته به ۱۳۶۳ق است، می‌توان دوره زمانی کتاب را از صفویه تا آغاز دوره پهلوی دوم دانست. تمرکز نویسنده بر مؤلفه‌ای خاص یعنی گردآوری داده‌های تاریخی با تکیه بر متون و منابع تاریخی است. بنابراین، محور اصلی این اثر شرح حال نویسی دانشمندان و مدرسانی است که در حرم رضوی و مدارس وابسته به آن مشغول تدریس و فعالیت آموزشی بوده‌اند. اگرچه در گردآوری مطالب از اسناد آرشیوی هر دوره نیز به ندرت استفاده شده است، اما تفاوت‌هایی چشمگیر در مقایسه این اثر با پژوهش پیش‌رو می‌توان یافت. در کتاب فرهنگ نامه مدرسان در فهرست اسامی از فضلا و دانشمندانی نام برده می‌شود که در اسناد مالی دوره صفوی نامی از آنان برده نشده است. برای مثال، مدرسانی همچون ابراهیم بن محمد احصایی و یا شیخ الاسلام محمد ابراهیم. (درویشانی، ۱۳۹۷: ۳۴-۸۱) نکته قابل تأمل آنکه در اثر یادشده در مواردی خوانش اسناد به درستی انجام نشده است، چنانکه نویسنده در یادکرد از قدیمی‌ترین سند پرداخت حقوق به مدرسان، نام مدرس را محمد صالح اصفهانی نوشته است، در صورتی که در سند یادشده مدرس محمد الکاظم تنکابنی است. (ساکماق، ۲۷۴۹۳-۲۷۴۹۴) علاوه بر خوانش نادرست اسناد، در مواردی ارجاع به سند نیز صحیح نبوده است. برای نمونه می‌توان از مدرس شیخ فضل الله جزایری نام برد که بر اساس اسناد مالی از مدرسان آستان قدس رضوی بوده و وظیفه و مواجب او از محل تشکیلات مالی آستانه پرداخت می‌شده است،^۱ اما در این دست نوشته به سند ۱۹۰۶۸ ارجاع داده شده که تاریخ آن به ۱۳۲۸ق بازمی‌گردد. (درویشانی، ۱۳۹۷: ۴۰) به عنوان آخرین مطلب نگاشته شده در این اثر باید از مدرسی با نام رضی‌الدین محسن انجو نام برد که اسناد آرشیوی (ساکماق، ۲۷۹۵۳: ۴-۸؛ ۲۲۶۱۱: ۱-۴) در خصوص پرداخت وظیفه به مدرس و شاگردان او است، اما در این دست نوشته این شخص با نام میرزا محسن معرفی شده است. (درویشانی، ۱۳۹۷: ۴۱)

کتاب تاریخچه مکتب خانه و مدارس قدیم آستان قدس رضوی با تکیه بر اسناد (صفویه و قاجاریه) اثر فاطمه

۱. میرزا صدرا عوض شیخ فضل الله جزایری (ساکماق، ۳۲۱۹۸: ۸)

جهانپور از همین سنخ است. نویسنده گذری کوتاه بر سابقه تاریخی مکتب‌خانه‌ها و مدارس علمیه در ایران، مکتب‌خانه‌های آستان قدس رضوی و اسناد موجود در آن را مورد بازخوانی و مطالعه قرار داده است که از این رهگذر به معلمان این مراکز نیز اشاره می‌کند. از دیگر پژوهش‌هایی که در خصوص مدرسان حرم رضوی انجام گرفته باید از مقاله «مدرسان» یادکرد که در دائرةالمعارف آستان قدس به رشته تحریر درآمده است. این نوشته به اختصار به حضور عالمان دینی و تدریس آنان در مدارس حرم رضوی در گستره تاریخ از آغاز تا پایان دوره پهلوی پرداخته است. (دائرةالمعارف آستان قدس رضوی، ۱۳۹۷: ۱۷۲/۲) این مقاله تعداد مدرسانی که در تشکیلات آستان قدس رضوی در دوره زمانی یادشده تدریس داشته‌اند را حدود ۱۵ تا ۲۰ نفر متغیر دانسته، اما خوانش اسناد و تهیه فهرست جداول نشانگر آن است که تعداد مدرسان حرم و مدارس آن بیش از آن بوده است. مرور این پیشینه علاوه بر آنکه نشان از هم‌پوشانی آثار یادشده با این نوشتار در داده‌های تاریخی دارد. - که البته امری اجتناب‌ناپذیر است - نو بودن پژوهش حاضر و لزوم پرداختن به آن را آشکار می‌سازد.

مشخصات محتوایی و ظاهری اسناد مدرسان

اسناد مربوط به مدرسان آستان قدس رضوی، اسناد حقوقی و مالی است که حاوی نکاتی درباره نام علما و دانشمندانی است که در حرم و مدارس وابسته تدریس داشته‌اند. مطالعه اسناد حاوی اطلاعاتی در خصوص میزان موجب و دستمزد، نوع پرداختی موجب، دوره زمانی، فرامین و احکام صادره است که در لایه بعدی می‌توان با توجه به اسناد یادشده و جاهت علمی علما و وضعیت اقتصادی دوره حاکمیت صفوی را ارزیابی و تحلیل کرد. شیوه نگارش اسناد به صورت روش مرسوم دیوانی و دفتری است. پشت برگ برخی اسناد گاهی به چند مهر مهمور است که مقامات مختلف آن را مهر کرده‌اند. اسناد فاقد هرگونه آرایه هنری موجود هستند و با خط نستعلیق و دیوانی نوشته شده‌اند. کاغذ اسناد این مجموعه از رایج‌ترین انواع کاغذهای دوره صفویه بوده و رنگ کاغذها بیشتر نخودی است.

مدرسان سرکار فیض آثار در تشکیلات اداری آستان قدس رضوی

گزارش‌های تاریخی در خصوص تولیت و تشکیلات اداری و مالی آستان قدس رضوی در ادوار پیش از صفویه اندک و پراکنده است و قدیمی‌ترین روایت به گزارش اربلی مربوط به دوره سامانیان (۲۶۱-۳۵۹ق) بازمی‌گردد (اربلی، ۱۴۰۱: ۷۱) که زنی از محله نوغان امور بقعه را در طول روز بر عهده داشت. (مؤتمن، ۱۳۴۸: ۱۹۸) در دوره آل بویه، اداره بقعه رضوی برعهده نقیبان بود که بیشتر از سادات و علما بودند. این روند تا آغاز حکومت صفویه و تصرف شهر مشهد توسط تهماسب صفوی ادامه داشت. (چاهیان بروجنی و چلونگر، ۱۳۹۹: ۸۵-۱۱۹) در دوره صفویان تولیت آستان موقوفات آن همواره با خود شاه بود که از امتیازات ایشان به شمار می‌رفت. (احتشام‌کاوایان، ۱۳۵۴: ۴۰۹؛ قصابیان، ۱۳۷۷: ۲۲۸-۲۲۹) بر طبق اسناد وقف‌نامه و طومار تشکیلات آستان قدس رضوی با نظارت پادشاهان صفوی، فردی با نام متولی یا متولی‌باشی از سوی سلطان منصوب می‌شد.

برای نخستین بار، سلطان میرزا ابراهیم از سوی شاه طهماسب این سمت را عهده دار شد. (رهبرین، ۱۳۸۴: ۱۰۴) شاهان صفوی با هدف گسترش آموزه‌های شیعی، تحکیم موقعیت و تثبیت جایگاه علمی و مذهبی، توجه ویژه‌ای به نهادهای آموزشی داشتند. تدریس در حرم رضوی و حمایت مالی از مدرسان تا قبل از این دوره بر پایه ضوابط و تشکیلات اداری نبود. به گزارشی شیخ ابوجعفر صدوق (۳۰۶-۳۸۱ق)، دانشمند و محدث شیعه، چند مجلس از اثر معروف خود *امالی* را در روضه رضویه املا کرده است و یا ابوبکر خزیمه از محدثان اهل سنت مجالس مناظره و مذاکره شاگردان را در جوار قبر امام رضا (ع) برگزار می‌کرد. (عطاردی قوچانی، ۱۳۷۱: ۳۶۹/۱-۳۷۰) در دوره حاکمیت صفویان، علما و دانشمندان با حکم پادشاه و توافق صدر انتخاب می‌شدند. به نوشته منجم باشی امیرمحمد رضوی و ملا محمدکاظم با فرمان شاه عباس اول در ۱۰۰۷ق به سمت مدرسی آستان قدس رضوی انتخاب شدند. (منجم یزدی، ۱۳۶۶: ۱۷۱) در حکمی آقا محمد بدیع از خادمان حرم، سمت مدرسی آستانه را از سوی سلطان حسین صفوی دریافت کرد. (تصویر ۱) احکام به طور معمول یک بار صادر می‌شد، اما گاهی از این شیوه نیز عدول می‌شد، چنانکه حکم تدریس امیر سید حسن رضوی قاینی دو بار در فاصله ۱۰۳۷ق و ۱۰۳۸ق صادر شده است. (ساکماق، ۳۱۸۴۲: ۵؛ ۳۱۸۴۲: ۹)

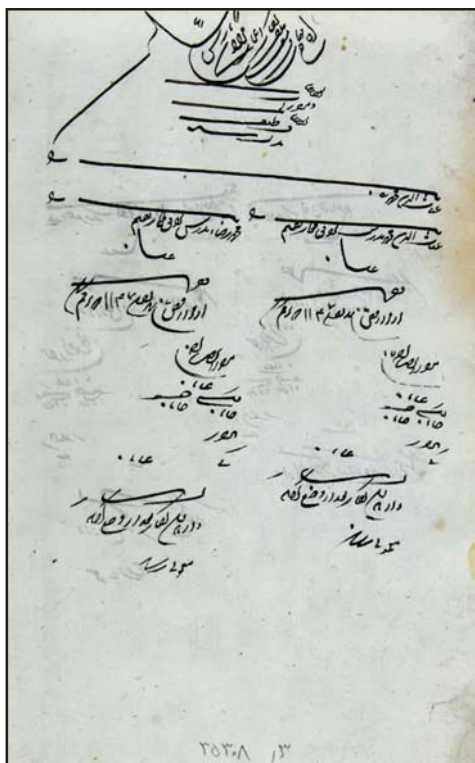
تصویر ۱: حکم آقا محمد بدیع از خادمان حرم برای سمت مدرسی آستانه از سوی سلطان حسین صفوی

جدول نام مدرسان

در ادامه جدولی که اطلاعات آن مستخرج از اسناد است، طراحی شد و در آن نام مدرسان، طبقه سادات، القاب و مدرسه‌ای که در آن تدریس داشته‌اند، فهرست شده است. اطلاعات یادشده محدود به اسامی، مقدار

۱۲۰ نقش و جایگاه مدرسان در تشکیلات آستان قدس رضوی بر اساس اسناد تاریخی (مطالعه موردی: دوره صفویه)

موجب پرداختی، سال پرداخت موجب، حقوق نقدی و جنسی و نوع حکم است. بنابراین، مطالعه و پژوهش منسجم و نظام‌مند در زمینه مدرسان دوره صفوی با کمی اطلاعات مواجه گردید که به جهت تجزیه و تحلیل محتوایی اسناد از منابع و مدارک و تحقیقات این دوره - استفاده شد. تهیه فهرست جدول اسامی، بر اساس لقب مدرس بدان شیوه که در اسناد آمده و به ترتیب حروف الفبایی فهرست شد. تهیه فهرست اسامی مدرسان که در این جدول آمده با دشواری‌هایی همراه بود که به چند مورد آن پرداخته می‌شود. نخست آنکه در اسناد یاد شده در موارد بسیار نام مدرس و پرداخت موجب آنان در فواصل زمانی طولانی آمده است، چنانکه با احتساب صورت گرفته بعید به نظر می‌رسد که شخصی از دوره شاه‌عباس تا شاه سلطان حسین در قید حیات بوده باشد. در این مورد می‌توان مدرسان میرزا غیاث‌الدین محمد رضوی و بهاء‌الدین محمد حسینی را نام برد. (تصویر ۲) با بررسی‌های انجام شده احکام پرداخت و توجیه موجب و وظیفه به مدرسان قبوض صادره برای میرزا غیاث در فاصله ۱۰۵۳ق تا ۱۱۴۷ق و به نام میرزا بهاء‌الدین بین ۱۱۲۴ق تا ۱۱۴۸ق موجود است، از جمله در دفتر توجیهات که مربوط به پرداخت وظیفه مدرسان است: «وظیفه میرزا بهاء‌الدین محمد موافق طومار تقسیم» (ساکماق، ۳۵۳۲۱: ۱۷؛ ۳۵۰۷۶: ۵؛ ۳۵۴۵۹: ۱) در صورتی که در قبضی به سال تخاقوی ثیل میرزا بهاء‌الدین فوت شده است: «سیادت و نجابت پناه ولد مرحوم میربهاء‌الدین محمد خادم و مدرس». (ساکماق، ۳۴۴۹۹: ۲۸؛ ۳۷۳۱۴: ۳)

تصویر ۲: مدرسان میرزا غیاث‌الدین محمد رضوی و بهاء‌الدین محمد حسینی

این دشواری در رهیافت به ارتباط و پیوند نسبی افراد نیز مشاهده می‌شود. به منظور پی بردن به سلسله انساب و ارتباط خانوادگی و نسبی در استخراج نام، دو شاخص لحاظ شد. نخست اسنادی که نام مدرس با نام پدر قید شده بود ملاک قرار گرفت. برای مثال میر محمدزمان بن میر محمدجعفر رضوی. معیار دوم سال‌های تدریس بود و این در صورتی بود که مشابهت اسمی وجود داشت. برای نمونه میرزا حسن فرزند میر محمدزمان از خاندان امیر جعفر رضوی برای این‌که با مدرس دیگر با نام میرحسن رضوی قایمی خلط نشود و یک شخصیت لحاظ نگردد، سال‌های تدریس معیار قرار گرفت، اما این موضوع همیشه روشی کارآمد و کارگشا نبود، زیرا با در نظر گرفتن ملاک‌های یادشده ابهام در مورد خاندان غیاث‌الدین رضوی همچنان باقی است. خوانش و بازکاوی نشان از آن دارد که نخستین حکم منصب مدرسی و قبوض پرداخت مواجب او به ۱۰۵۳ق بازمی‌گردد و از این تاریخ او به عنوان مدرس آستانه سمت تدریس را بر عهده گرفت. قبوض مالی او از سال یادشده در فواصل زمانی ۱۱۲۹ق ادامه دارد. در ۱۱۲۸ق و ۱۱۲۹ق حکمی با عنوان پرداخت وظیفه به فرزند و نوادگان او صادرشده که از غیاث با عنوان «مرحوم» یادشده است. شرح سند بدین قرار است: «قبض، [...] به عرض می‌رساند که به موجب پروانچه اشرف مبلغ پنج تومان و پنج هزار دینار خراسانی از جمله وظیفه مرحوم میر غیاث‌الدین محمد». (ساکماق: ۳۴۴۹۹: ۲۱-۲۲؛ ۳۴۲۲۸: ۵-۶) در این خصوص چند نکته قابل پیگیری است. نخست آنکه با توجه به اسناد مزبور محمد سعید فرزند غیاث‌الدین و میرزا ابوالمفاخر فرزند محمد سعید معرفی شده‌اند.^۱ در پرداخت وظیفه مدرسان (۱۰۵۳ق)، برات مالی به نام میرزا ابوالمفاخر صادر شده است و این نشان از همزمانی دوره تدریس غیاث‌الدین با نواده خود میرزا ابوالمفاخر دارد، (ساکماق، ۳۳۱۷۸: ۲۸).^۲ اما در خصوص غیاث‌الدین محمد به سبب قبوض و حواله‌های مالی که در دفتر توجیهاات با نام او تا ۱۱۴۸ق صادر شده‌اند، پیچیده‌تر می‌شود. برای مثال «وظیفه غیاث‌الدین محمد موافق طومار تقسیم». (ساکماق، ۳۴۷۶۹: ۴؛ ۳۴۶۹۸: ۴) در منابع و متون تاریخی مربوط به این دوره هم درباره زندگانی او به مختصری اکتفا شده است، اما قلی‌خان شاملو در نام فرزندان تنها از میرزا مهدی یاد کرده است (شاملو، ۱۳۷۱: ۱۰۳۳/۲) و در شجره طیبه نیز نامی از محمدسعید برده نشده است.^۳ (رضوی، ۱۳۸۴: ۴۵۱-۴۵۴) با توجه به نکاتی که گفته شد می‌توان چنین گمانه‌زنی نمود که میر غیاث‌الدین در ۱۱۲۸ق فوت شده و وظیفه او به بازماندگان می‌رسیده است^۴ یا می‌توان میرزا غیاث‌الدین محمد دوم را که در اسناد مالی فاصله ۱۱۳۰ق تا ۱۱۴۸ق برای او قبض و برات مالی صادرشده، فرزند میرسلطان حیدر و نواده میر غیاث‌الدین اول لحاظ کرد. درباره میرزا ابوالمفاخر هم فرد دیگری همنام و هم عصر تقریبی با میرزا ابوالمفاخر بن محمدسعید رضوی کرسی تدریس را برعهده داشته است. (نمودار ۱) با توجه به نکاتی که

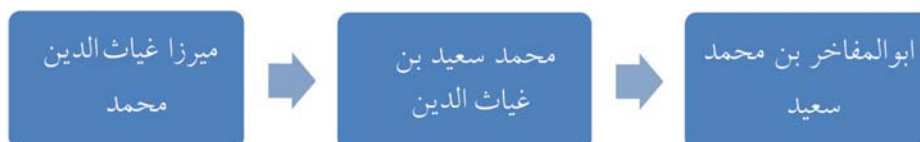
۱. ر. ک. به جدول خاندان رضوی.

۲. از جمله در قبض مالی وظیفه تدریس مدرسان که به تاریخ ۱۰۸۱ق صادرشده پرداخت مواجب میرزا ابوالمفاخر است. (ساکماق، ۳۴۱۹۵: ۱)

۳. در این دست‌نوشته از فرزندان میر غیاث‌الدین با نام‌های میرزا حیدر، میرزا مهدی، میرزا حسن کلیددار، شاه طاهر و میرزا معصوم نام برده شده است.

۴. با توجه به اسناد مالی پرداختی وظیفه میر غیاث‌الدین به نوادگان اوست (ساکماق، ۳۴۲۲۸: ۵-۶)

گفته شد، اسامی تمام مدرسان همنام و محتمل یکبار در جدول ثبت شد. این دشواری زمانی بیشتر احساس می‌شود که با بازخوانی و مطالعه متون تاریخی و رجالی این دوره اطلاعی درباره زندگی‌نامه و دوران حیات بسیاری از مدرسان امکان‌پذیر نبود. از این رو، به منظور جلوگیری از این پراکندگی و تشتت، سال‌های تدریس در جدول ثبت نگردید.

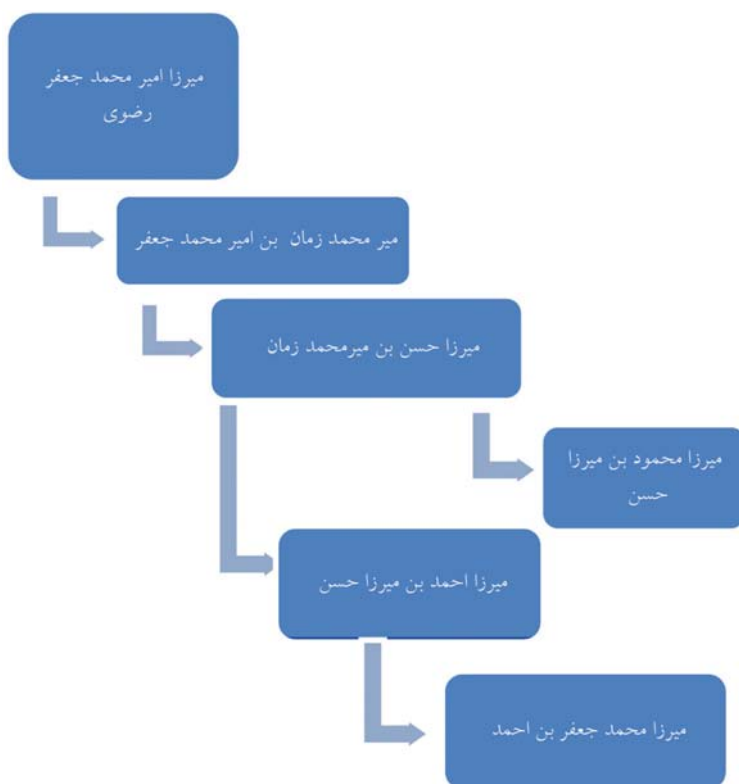

نمودار ۱: خاندان میرغیاث‌الدین محمد رضوی

دشواری دیگر، تهیه فهرست اسامی بود که گاهی اسامی مدرسان با القاب متفاوت، یا بدون یادکرد لقب و در مواردی با یک اسم (اسامی دو سیلابی) نوشته شده است که به جهت تشابه اسمی قابل شناسایی نبود. از این رو، به منظور پرهیز از خلط نام‌ها و شمارش آن‌ها به عنوان شخصیت دیگر، سال تدریس بررسی گردید که در مواردی این شیوه نیز راهکار مناسبی به نظر نمی‌رسید. برای نمونه می‌توان به مدرس میرزا محمد جعفر اشاره کرد که در اسناد مالی با نام‌های مختلف شیخ جعفر و میرزا جعفر از او نام برده شده است. (ساکماق، ۳۴۶۳: ۲۵؛ ۳۷۲۹۷: ۱؛ ۳۷۳۱۴: ۲؛ ۳۴۳۶۷: ۵) راه حل احتمالی رفع ابهام و جلوگیری از در نظر گرفتن دو شخصیت، نخست تمامی اسناد بررسی و با یکدیگر مطابقت داده شد. برای مثال، لیست اسنادی که مراجعه شد و محتوای آن مورد تحلیل و واکاوی قرار گرفت عبارت است از حکم پرداخت وظیفه پدر به میرزا احمد و برادرش میرزا محمود رضوی: «[...] عن وظیفه سیادت و نجابت پناهان میرزا احمد مدرس و میرزا محمود از قرار پروانچه شهر محرم الحرام سنه ۱۱۱۵ [...]»، (ساکماق، ۳۴۲۸۷: ۱۱؛ ۳۴۲۶۵: ۴) و یا «میرزا محمود خلف مرحمت پناه میرزا حسن مدرس بابت وظیفه والد به موجب پروانچه اشرف به تاریخ شهر شوال سنه ۱۱۱۴ شرح فی سنه تنکوزئیل». (ساکماق، ۳۳۳۰۶: ۱۱۶؛ ۳۴۴۹۹: ۳۰) با همین موضوع اسناد دیگری مورد توجه قرار گرفت: «سیادت و نجابت پناه میرزا احمد الرضوی به جای مرحمت پناه میرزا حسن والد به موجب پروانچه اشرف به تاریخ ربیع الاول سنه ۱۱۰۶ به قید آنکه آنچه به ازاء تدریس در وجه والد مشارالیه مقرر بوده در وجه مشارالیه مقرر شود [...] و نصف وظیفه به ازاء امر مزبور به میرزا سید احمد معه وظیفه طلبه [...] مقرر شده و نصف به میرزا محمود برادر مشارالیه از ابتداء تنکوزئیل شفقت شده». (ساکماق، ۳۳۳۰۳: ۱۰؛ ۳۴۲۸۷: ۶) طبق سند دیگر «سیادت و نجابت و فضیلت پناه میرزا جعفر ولد مرحوم میرزا احمد عوض والد به موجب رقم مبارک اشرف به تاریخ شهر ربیع الثانی سنه ۱۱۱۹ [...]». (ساکماق، ۳۴۶۳۰: ۳۵-۴۷) با توجه به محتوای اسناد مزبور مشخص گردید از سویی میرزا احمد و میرزا محمود فرزندان میرزا حسن بن میر محمد زمان بوده که منصب مدرسی را به وراثت بر عهده داشته‌اند، از سوی دیگر میرزا جعفر فرزند میرزا احمد است.

اسناد نهایی در رفع ابهام یادشده بازخوانی شد، سند دفتر توجیهات انتصاب میرزا محمود (۱۱۱۸ق) به عنوان

مدرس بود. (ساکماق، ۳۴۶۳۴: ۵؛ ۳۴۲۲۵: ۴) در ذیل این سند رقمی به سال ۱۱۳۱ق دارد که متن آن به عنوان راه حل نهایی مورد توجه واقع شده است، اشاره به درگذشت میرزا محمود^۱ و پرداخت مواجب او به برادرزاده اش محمد جعفر است: «به موجب رقم مبارک اشرف به تاریخ شهر جمادی الاولی ۱۱۳۱ مبلغ مزبور به تاریخ فوت به وظیفه سیادت و نجات پناه میرزا محمد جعفر برادرزاده مشارالیه شفقت شده، شرحی که در بحث مدرسین ثبت است». (ساکماق، ۳۴۲۲۵: ۴؛ ۳۴۲۲۸: ۲) حاصل سخن آنکه در اسناد مالی از شخصی با نام شیخ محمد جعفر، میرزا جعفر و میرزا محمد جعفر نام برده شده است که در فاصله ۱۱۱۱ق تا ۱۱۳۲ق به عنوان مدرس از تشکیلات آستانه مواجب دریافت می کرد. از این رو، با گمانه زنی و تطبیق اسامی، سال و نسب که ملاک بررسی قرار گرفت، این احتمال در نظر گرفته شد که تمامی اسامی که با نام های مختلف محمد جعفر و غیره ضبط و ثبت شده است، یک شخصیت هستند و راقم این سطور او را به عنوان نسل پنجم خاندان میر محمد جعفر رضوی معرفی کرد. (نمودار ۲)

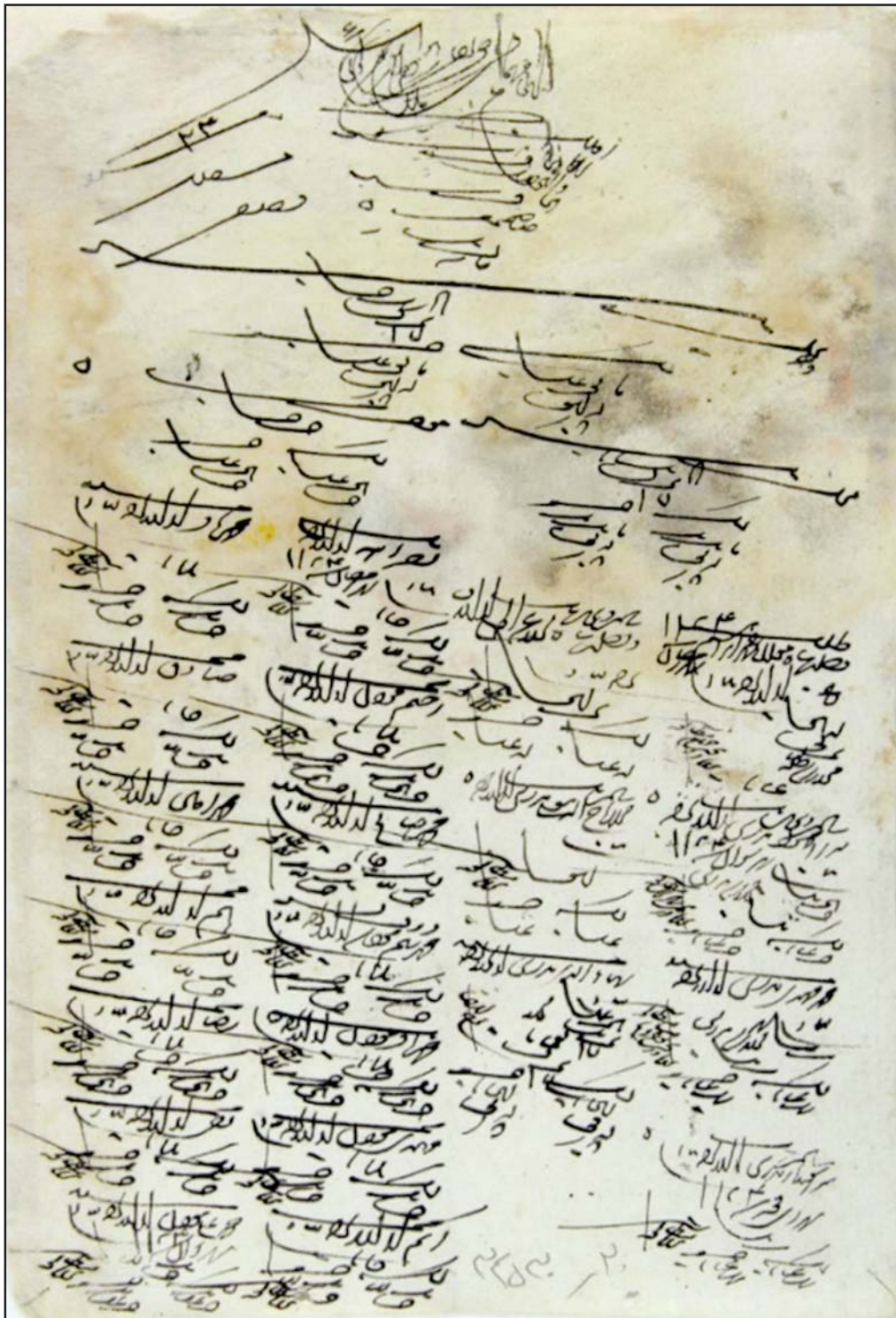

نمودار ۲: خاندان امیر محمد جعفر رضوی در فاصله ۱۰۱۲ تا ۱۱۳۲ق سمت مدرسی آستان قدس رضوی در پنج نسل به توارث در دست داشتند.

۱. با توجه به اسناد یاد شده به نظر می رسد دوره مدرسی میرزا محمود کوتاه مدت بوده است، زیرا او در ۱۱۱۸ق به سمت مدرسی آستان قدس رضوی رسید و در ۱۱۲۳ق از او با عنوان مرحوم یاد می شود. (ساکماق، ۳۵۳۳۱: ۱۶)

روش رهیافت مشاغل و مناصبی مدرسانی که علاوه بر کرسی تدریس خادم و پیش‌نماز بودند، آن بود که به هنگام صدور قبض به مناصب ایشان اشاره شده است: «المدرس الخادم» یا «خادم باشی»، (ساکماق، ۳۴۲۹۱: ۹۹) اما این شیوه فراگیر نبود و نیازمند بررسی اسناد غیر بود. برای مثال در اسناد مالی مدرس فخرالدین محمد موسوی به سمت خادمی او اشاره نشده است، اما حکمی با موضوع تفویض سمت خادمی او به فرزندش میرزا ابوالمفاخر در دست است که نشان می‌دهد فخرالدین محمد علاوه بر کرسی تدریس، از خادمان نیز بوده است (ساکماق، ۳۴۵۱۴: ۵) یا در حکمی با نوع دستوری پروانچه میر کمال‌الدین (جمال‌الدین) حسین حسینی (۱۰۸۳ق) سمت خادم باشی سرکار فیض آثار را از سوی شاه سلیمان دریافت کرده است. (ساکماق، ۲۹۱۵۰) خلط دیگری که در اسناد آرشیوی درباره اسامی مدرسان صورت گرفته بود، ثبت نادرست نام میر کمال‌الدین حسین حسینی است که در اسناد با دو نام کمال‌الدین و جمال‌الدین حسین نوشته شده است: «میر جمال‌الدین حسین عوض سیادت پناه میرزا ابوالمفاخر رضوی [...]». (ساکماق، ۳۲۶۹۰: ۱؛ ۳۲۹۹۱: ۷) در خوانش اولیه، دو شخصیت در نظر گرفته شد، اما با توجه به احکامی که میرعبدالعلی فرزند کمال‌الدین به جای پدر کرسی تدریس را بر عهده گرفت، مشخص شد که نگارش نام او به دو صورت انجام شده است. (ساکماق، ۳۳۳۰۳: ۳؛ ۳۴۲۸۷: ۴) در همین راستا باید به ناهمخوانی سال فوت و دوره تدریس مدرس میرزا محمدسعید بن غیاث‌الدین رضوی اشاره کرد. در وجهی که در اسناد نوشته شده و تاریخ ۱۰۹۵ق را دارد، میزان دستمزد و وظیفه او مشخص شده است، (ساکماق، ۳۲۷۹۶: ۱۲؛ ۳۲۲۵۵: ۱۱) حتی حکمی با موضوع پرداخت وظیفه به مدرس محمدسعید به تاریخ ماه ذی‌الحجه ۱۱۰۲ق صادر شده است، (ساکماق، ۳۲۴۵۹: ۸) اما ابهام مربوط به فرمانی است که مهر ۱۰۸۳ق و ۱۰۸۴ق را دارد با موضوع پرداخت وظیفه مدرس محمدسعید به اولاد (ابوالمفاخر رضوی) که از او (محمدسعید) با عنوان مرحوم یاد شده است. (ساکماق، ۲۸۶۰۰: ۱؛ ۲۸۶۷۴: ۱)

به‌عنوان آخرین مطلب نگاشته شده به‌منظور استخراج فهرست مدرسان حکومت صفوی از اسناد برجای این دوره و تنظیم جدول اسامی این است که در فهرست اولیه از مدرسانی نام برده شده (میرزا عبدالحسن و محمدهاشم) که با جستجو در مرکز اسناد آگاهی و اطلاعاتی درباره نام و هویت مدرس یادشده حاصل نگردید. (ساکماق، ۳۴۵۳۰: ۲۰) (تصویر ۳) از این‌رو، جهت جلوگیری از تشتت نام ایشان از جدول حذف شد. همچنین، از اسامی که اسم آنان در جدول آورده نشد، مدرسانی بودند که نامشان در دفتر توجیه و پرداخت وظیفه به مدرسان تنها یکبار آمده است و شناسایی هویت آنان امکان‌پذیر نبود: «علی نقی مدرس و ملاحسن». (ساکماق، ۳۷۳۳۰)

تصویر: ۳. اسامی مدرسان

سال سوم، شماره یک، دوره جدید، شماره پیاپی پنجم، بهار و تابستان ۱۳۸۳

جدول ۱: مدرسان سادات حسینی (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

ردیف	نام	سمت	محل تدریس
۱	میر اسفندیار طباطبایی	مدرس	-
۲	میر/ ملا بهاء الدین محمد بن میرک موسی حسینی	مدرس و خادم (کشیک دوم)	-
۳	میرسید بدرالدین حسینی عاملی	مدرس	-
۴	میر/ میرزا بدرالدین محمد بن میرزا ابراهیم حسینی نیشابوری	مدرس و خادم	-
۵	شیخ سید حسن جبل عاملی	مدرس	-
۶	میرزا محمد ابراهیم حسینی نیشابوری	مدرس و خادم	-
۷	میر میرک موسی حسینی	مدرس و خادم	-
۸	میر محمد اکبر بن میرک موسی حسینی	مدرس و خادم	-
۹	میر/ میرزا عبدالعلی بن میر کمال الدین حسین (جمال الدین حسین) حسینی	مدرس و خادم (کشیک اول)	-
۱۰	میر/ ملا/ میرزا سید علی نقی بن بهاء الدین محمد حسینی	مدرس و خادم (کشیک دوم)	مدرس مسجد جامع گوهرشاد
۱۱	میر کمال الدین حسین (جمال الدین حسین) حسینی	مدرس و خادم	-
۱۲	میر/ شیخ محمد الحر بن شیخ حسن جبل عاملی حسینی	مدرس	-

۱. (ساکماق، ۲۹۱۵۰).

جدول ۲: مدرسان سادات موسوی (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

ردیف	نام	سمت	محل تدریس
۱	میرزا تاج‌الدین علی بن صدرالدین محمد موسوی رضوی	مدرس	-
۲	میرزا شرف‌الدین علی بن میرزا صدرالدین محمد موسوی	مدرس و خادم	-
۳	میر/ میرزا فخرالدین محمد موسوی	مدرس و خادم	گنبد الله وردیخان
۴	میرزا صدرا بن میر معزالدین محمد موسوی رضوی	مدرس	-
۶	میرزا صدرالدین محمد بن میرزا نظام‌الدین علی موسوی	+	-
۷	میرزا محمد بن میر فخرالدین محمد موسوی	+	-
۹	میر/ میرزا نظام‌الدین علی بن میرزا صدرا موسوی	+	-

جدول ۳: مدرسان سادات رضوی (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

ردیف	نام	سمت	محل تدریس
۱	میر/ میرزا ابوالمفاخر بن محمد سعید رضوی		-
۲	میرزا احمد بن میرزا حسن رضوی	+	-
۳	شیخ‌الاسلام میر سید حسن رضوی قاینی	مدرس	-
۴	میرزا حسن بن میر محمد زمان رضوی	+	-
۵	میرزا جعفر بن میرزا احمد رضوی	+	-
۶	میر غیاث‌الدین محمد رضوی	مدرس و خادم (کشیک سوم)	-
۷	میر/ میرزا امیر محمد جعفر رضوی	مدرس	-
۸	میر محمد زمان بن محمد جعفر رضوی	+	-
۹	میرزا محمد سعید بن غیاث‌الدین محمد رضوی	+	-
۱۰	میرزا محمود بن میرزا حسن رضوی	+	-

جدول ۴: مدرسان (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

ردیف	نام	سمت	محل تدریس
۱	آقا/ ملا محمد حسین ^۱	مدرس و خادم (کشیک دوم)	-
۲	آقا علی بن آقاخان	+	-
۳	آقا محمد بدیع	مدرس و خادم	-
۴	آقا محمد سلیم بن ملا علی اکبر	+	-
۵	آقا محمد علی بن آقا حسین	مدرس و کشیک اول	-
۶	امیر رضی الدین محسن انجو	مدرس	-
۷	حاجی صادق	+	مدرسه نواب
۸	حاجی محمد نصر (نصیر)	مدرس و خادم	-
۹	حاجی هدایت الله	مدرس و خادم	-
۱۰	زین ابوطالب	+	-
۱۱	شیخ حسن بن شیخ علی عبدالعالی	+	-
۱۲	شیخ عبدالمعین	+	مسجد جامع گوهرشاد
۱۳	شیخ فضل الله جزایری	+	-
۱۴	شیخ محمد	+	مسجد جامع گوهرشاد
۱۵	شیخ محمد گیلانی	مدرس	-
۱۶	شیخ محمد فاضل بن شیخ ابوجعفر	مدرس و خادم	-
۱۷	عبدالعالی شیخ حسن	+	-
۱۸	محمد علی مشهدی	+	-
۱۹	ملا افضل قاینی	+	-
۲۰	ملا/ مولانا حاجی حسین یزدی	+	-
۲۱	ملا علی اصغر	+	مدرس دارالسلطنه اصفهان
۲۲	ملا علی اکبر	مدرس و خادم (کشیک سوم)	-
۲۳	ملا غلامرضا	مدرس	-
۲۴	ملا/ مولانا حاجی محمد ابراهیم بن حاجی محمد نصر	مدرس و خادم	-
۲۵	ملا محمد رضا بن حاجی نصیر	مدرس و خادم	مسجد جامع
۲۶	ملا/ مولانا محمد شفیع جیلانی	+	-

۱. اسناد: در برخی از اسناد نام او به صورت «محمد حسن» و یا «آقا حسین» ثبت شده است که با توجه به تکرار، نام او محمد حسین ثبت شد. (ساکماق، ۱: ۳۵۰۷۶؛ ۱: ۳۵۲۷۵؛ ۱: ۳۵۳۳۲) (۲۹)

مسجد جامع	مدرس و خادم	ملا/ شیخ/ حاجی محمد کاظم بن محمد شریف (خاتون آبادی)	۲۷
-	+	ملا/ مولانا محمد محسن	۲۸
-	مدرس	ملا محمد مهدی بن ملا/ مولانا ابوطالب	۲۹
-	مدرس و خادم	ملا محمد مهدی بن محمد مؤمن	۳۰
-	مدرس و خادم	ملا محمد هادی	۳۱
-	+	مولانا/ مولانا ابوطالب	۳۲
-	+	مولانا رفیعا	۳۳
-	+	مولانا/ ملا/ شاه/ سلطان محمود طبسی	۳۴
مدرسه مسجد جامع	+	مولانا شمس الدین محمد اصفهانی	۳۵
-	+	مولانا عبدالکاظم بن عبدالعلی تنکابنی	۳۶
-	+	مولانا عبدالرشید	۳۷
-	+	مولانا/ ملا عبدالرزاق	۳۸
-	+	مولانا عبدالعظیم	۳۹
-	مدرس قرآن	حافظ محمد رضا بن حاجی محب	۴۰
مدرسه مسجد جامع	+	مولانا/ میرزا محمد رضا اصفهانی	۴۱
-	+	مولانا/ ملا محمد صالح بن سلطان محمد اصفهانی	۴۲
-	+	مولانا/ ملا محمد قاسم اصفهانی	۴۳
-	+	مولانا/ ملا/ میرزا محمد کاظم بن عبدالعلی تنکابنی	۴۴
مدرسه دارالسلطنه هرات	خادم و مدرس	مولانا/ ملا محمد مؤمن بن شاه قاسم سبزواری	۴۵
-	مدرس	مولانا محمد مؤمن تونی	۴۶
-	+	میر زین العابدین مهدی	۴۷
-	+	میر محمد افضل	۴۸
-	+	میرزا ابراهیم قاجار	۴۹

تحلیل و ارزیابی جدول اسامی

با مطالعه اسناد پرداخته موجب مدرسان مشخص گردید که از دوره شاه عباس اول تا سقوط حکومت صفویه (۹۹۶-۱۱۳۵ق) و ظهور افشاریه ۱۱۴۸ق، حدود هشتاد مدرس در مدارس آستان قدس رضوی کرسی تدریس داشته‌اند که برخی از علما و دانشمندان بنام عصر خویش به شمار می‌رفتند. در خصوص این فهرست اسامی این مدرسان نکاتی چند حائز اهمیت است که در ادامه به آن پرداخته می‌شود.

۱. در جدول اسامی مدرسان، علاوه بر اسامی مدرسانی که در دوره زمانی یادشده در قید حیات بوده و فعالیت علمی داشته‌اند، مدرسانی نیز بوده‌اند که فوت شده‌اند و وظیفه آنان به اولاد پرداخت می‌شد که اسامی آنان نیز آورده شده است. برای مثال، سند وظیفه به اولاد مرحوم مدرس محمدعلی مشهدی (ساکماق، ۲۸۶۴: ۲۱-۲۲) یا وظیفه پرداختی مدرسان عبدالله شوشتری و مولانا احمد به بازماندگان و وارثان ایشان که حکم صادره مربوط به ۱۰۲۱ق و ۱۰۳۷ق است. (ساکماق، ۲۸۱۰۶: ۱۰۱؛ ۳۱۸۴۲: ۱) واکاوی محتوای برخی از اسناد نشان می‌دهد که قبض مالی، وظیفه پرداختی برای مدرسانی است که در قید حیات نیستند، اما به دشواری می‌توان مشخص کرد که حواله صادر شده مربوط به وارثان است یا خیر. (ساکماق، ۳۳۶۳۱: ۳)
۲. بازخوانی اسناد مالی حکایت از آن دارد که برخی از مدرسان نامشان تنها یک بار و یک سند مالی برایشان صادر شده است. برای این امر دو احتمال قابل پیگیری است. نخست آنکه محل پرداخت وظیفه و حقوق مدرسان مزبور درآمدی دیگر از تشکیلات اداری آستان قدس رضوی بوده و یا اینکه مدرس در شهری دیگر سکونت داشته و تنها یک بار وظیفه او از محل موقوفات آستانه پرداخت شده است. برای مثال می‌توان از مولانا رفیعا نام برد که در متون تاریخی او را از مدرسان اصفهان نام برده‌اند که برادران فاضل تونی^۱ از شاگردانش در مدرسه عبدالله بن حسین تستری بوده‌اند. (جهانپور، ۱۳۸۷: ۱۳۷) همچنین باید از مولانا محمد مؤمن تونی و حاجی هدایت الله خادم و مدرس یادکرد. (ساکماق، ۳۲۱۹۸: ۶؛ ۳۴۲۸۳: ۴) همسو با این نکته باید از میرزا محمد موسوی نام برد که تنها یک حکم قبض مالی برای او صادر شده است. (ساکماق، ۳۲۹۱۱۲: ۴)
۳. در برخی از اسناد نام مدرسان آورده شده، در صورتی که حواله پرداخته موجب و یا قبض وظیفه آنان موجود نیست. برای مثال می‌توان از مدرس عبدالواحد شوشتری و رستم‌داری یادکرد که از مدرسان دوره شاه عباس اول بودند^۲ (ساکماق، ۳۱۸۴۲: ۱۱) و یا شیخ فضل الله جزایری که در سندی به جانشین او اشاره شده است. (ساکماق، ۳۲۱۹۸: ۸)

۱. مدرسه فاضل‌خان در شمار یکی از مدرسه‌های معتبر و مهم شهر مشهد بود که توسط برادران فاضل تونی، ملا عبدالله و ملا احمد، ساخته شد. ملا عبدالله بنای مدرسه را به اشاره برادر بزرگ‌تر خود احمد ساخت (۱۰۵۷ق - شاه‌عباس دوم) و بعد از درگذشت برادر به یاد او مدرسه را «فاضلیه» یا «فاضل‌خان» نامید. (پسندیده، ۱۳۹۴: ۶۱-۶۲؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۲: ۲۵۱/۲)
۲. مولانا حاجی حسین به عوض شمس‌الدین محمد رستم‌داری وظیفه تدریس را بر عهده گرفت. رستم‌داری از معاصران شاه‌عباس اول بود که به هنگامه تسخیر خراسان به دست ازبکان در ۹۰۷ق مکتوبی در دفاع از مذهب تشیع در پاسخ به علمای ماوراءالنهر نوشت که مذهب شیعه را باطل اعلام کرده بودند.

۴. در مجموعه اسناد به ندرت به مدرسی اشاره شده که از محتوای متن می‌توان پی برد که او از مدرسان و مواجب‌بگیران تشکیلات آستانه بوده و نام او در جدول آورده شده است. از جمله شیخ محمد گیلانی طی سفری که به هند داشته وظیفه او به مولانا محمد مهدی خادم تفویض شده است. (ساکماق، ۱: ۲۹۱۳۹)
۵. اسامی، القاب و سمت مدرسان: مدرسان سادات با القاب «میر» و «میرزا» و مدرسان غیر سادات با عناوین «شیخ»، «ملا» و «مولانا» و به ندرت «میرزا» خطاب می‌شدند. گاهی القاب و عنوان‌ها مدرسان موروثی بود و از پدر به پسر می‌رسید و به موجب احکام و فرامین صادر می‌شد. در مجموع در اسناد پرداخت حقوق و وظیفه مدرس، کاربرد عناوین و القابی که متناسب با حکومت و سیاست دوره صفویه بود، رواج داشت. مدرسان چون از طبقه اهل فضل و دانش و آشنا با علوم و معارف دینی و در جرگه فقها و دانشمندان بزرگ بودند، القاب یا عناوینی که آنان را خطاب می‌کردند متناسب با منصب و سمت آنان بود و عباراتی همچون «حقایق و معارف آگاه»، «رفعت العلماء و الفضلاء»، «زیده الاشراف و العلماء الفخام»، «فضیلت و عوان پناه» و غیره استفاده می‌شد. انواع خطابه و القاب مدرسان را می‌توان در حکم پرداخت مواجب عبدالکاظم تنکابنی مشاهده کرد: «ملاذ العلماء، معاذ الفضلاء، عون الفقرا و معین الضعفا به کاتب عبدالکاظم المدرس واصل شد. و این چند کلمه جهت سند قلمی شد. سلخ ذی قعدة الحرام، سنه ۱۰۰۳». (ساکماق، ۱: ۲۷۴۹۳)
۶. گاه مدرسان از صاحب منصبان و مقامات عالی‌رتبه مذهبی برخاسته بودند. در دوره صفویه به تناسب سیاست‌های جامعه، مشاغل و مناصب درباری به وجود آمد که متناسب با حکومت و سیاست وقت بود و هر کدام از آن‌ها از نظر مرتبه و مقام جایگاه خاصی داشتند. میرحسن قاینی رضوی از مدرسان برجسته دوره صفوی بود که با لقب «شیخ الاسلام» کرسی تدریس را بر عهده داشت. (ساکماق، ۳: ۳۱۸۴۲)
- ۳) همچنین، آقا محمد حسین مقام قاضی عسکری را داشت. (ساکماق، ۱: ۳۵۴۶۸)
۷. مدرسان با عناوینی همچون «مدرس جامع»، «مدرسان سرکار فیض آثار» و نیز «المدرس» یاد شده‌اند که منظور از مسجد، مسجد جامع گوهرشاد بوده است. (ساکماق، ۱: ۱۳۴۱۴؛ ۳: ۳۲۹۹۳)
۸. به ندرت مدرسان در یادکرد از خود عنوان و یا خطابه‌ای به کار برده‌اند. به طور معمول قبوض با عناوین «الاحقل و الاحقر» تأیید و مهر می‌شد. نظام‌الدین علی و فرزندش تاج‌الدین علی خود را «کلب عبید (عبد) الرضا» نامیده‌اند. (ساکماق، ۲: ۳۴۲۲۵؛ ۷: ۲۸۷۰۲)
۹. برخی از مدرسان علاوه بر کرسی تدریس، از خادمان حرم رضوی نیز بوده‌اند که در اسناد به صورت «مدرس و خادم» و «خادم باشی» ثبت و ضبط شده است و یا مواردی در یادکرد نام مدرس در صورتی که کشیک داشته‌اند، به صورت «مدرس و کشیک دوم» یا «مدرس و کشیک سوم» قید شده است. (ساکماق، ۳۵۱۹۴: ۱۳-۲۰)
۱۰. مدرسانی نیز «نایب الخدمه» شاهان صفوی بوده‌اند. در فرمان شاه سلطان حسین، میرزا فخرالدین محمد از طبقه سادات موسوی به عنوان نایب الخدمه شاه انتخاب شده بود. (ساکماق، ۵: ۳۴۵۱۴)

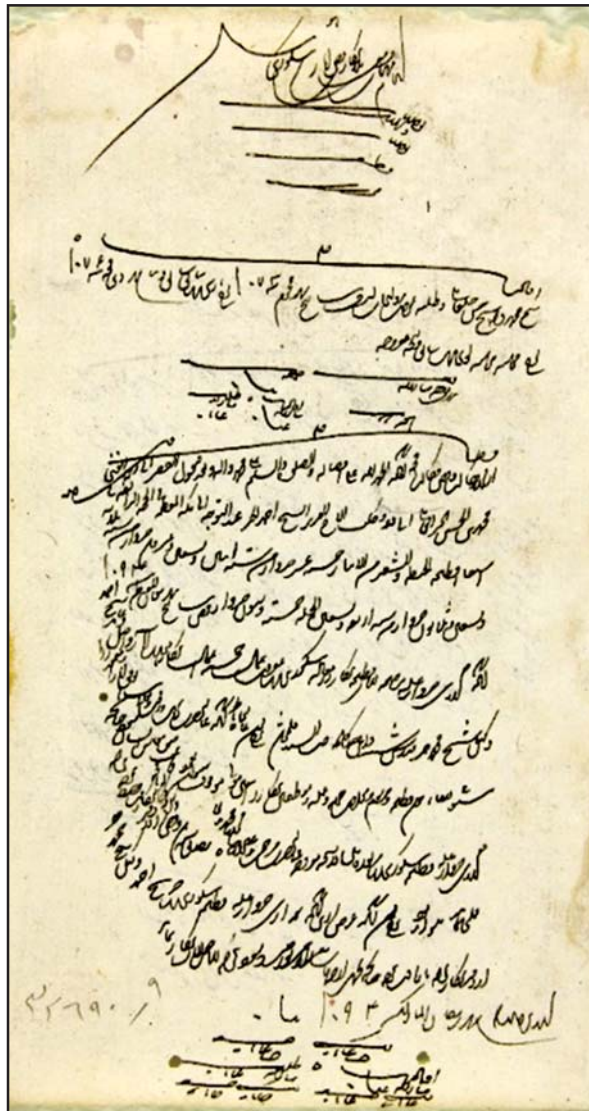
۱۱. علاوه بر سمت خادم‌باشی، مدرسانی نیز وظیفه پیشنهادی را بر عهده داشته‌اند که به موجب آن حقوق دریافت می‌کردند. (ساکماق، ۲:۳۵۳۰۸)
۱۲. شغل مدرسی به صورت موروثی بود و بسیاری از خاندان‌ها در چند نسل مقام مدرسی را در اختیار داشتند؛ بسیاری از احکام اسناد، درباره انتقال منصب مدرسی است که از پدر به پسر به ارث می‌رسیده است. (ساکماق، ۲:۳۴۲۲۵)
۱۳. شغل مدرسی به توارث نسل به نسل منتقل می‌شد و گاه در چند نسل استمرار داشت. خاندان امیرمحمد جعفر رضوی از این جمله‌اند که بر طبق اسناد موجود امیر محمد جعفر و فرزندان و نوادگان وی (در فاصله زمانی ۱۰۱۲ق تا ۱۱۳۵ق، دوران شاه‌عباس اول تا سقوط صفویان) در زمره مدرسان و موجب‌بگیران تشکیلات آستان قدس رضوی بوده‌اند. با درگذشت امیرمحمد جعفر وظیفه او به اولادش که خود از مدرسان بود، پرداخت می‌شده است. (ساکماق، ۲:۲۸۱۱۱؛ ۷:۲۸۳۰۲؛ ۱) بنا بر برخی از منابع، میرزا غیاث‌الدین رضوی از شاگردان میر محمدزمان رضوی بود که با دختر او ازدواج کرد. (شاملو، ۱۳۷۱: ۱۰۳۳۱/۲؛ حسن‌آبادی، ۱۳۸۸: ۷۴) بنابراین، محمدسعید و فرزندش ابوالمفاخر رضوی نواده دختری میر محمدزمان رضوی بوده‌اند. از خاندان‌های مشهور دیگر که منصب مدرسی در چهار نسل این خاندان به توارث رسید، خاندان میرصدرا بن میر معزالدین محمد از سادات موسوی رضوی بوده‌اند که منصب مدرسی در چهار نسل این خاندان ادامه یافت.^۲ (نمودار ۳)

نمودار ۳: خاندان میرصدرا بن میر معزالدین محمد

۱. مواردی انتساب مدرس به برخی از سادات و خاندان‌های علمی به مناسبت شغل مدرسی و تدریس در آستان قدس رضوی بوده است، از جمله می‌توان خاندان محمدتقی مدرس رضوی را نام برد که سابقه تدریس اخلاص به دوره نادرشاه افشار بازمی‌گردد.
۲. به منظور پی بردن به توارث و انتقال منصب مدرسی به دو نکته توجه شد. نخست آنکه در اسناد مالی مدرس نام و نام پدر یاد می‌شده است. برای مثال میر محمدزمان بن میر محمد جعفر رضوی، در صورتی که مشابهت اسمی وجود داشت مانند میرزا حسن فرزند میرزا میر محمد زمان از خاندان امیر جعفر رضوی با مدرس دیگر با نام میرحسن رضوی قایمی خلط نشود و یک شخصیت لحاظ نگردد. علاوه بر نام پدر سال‌های تدریس نیز بررسی گردید.

۱۴. وراثت منصب مدرسی رسمی فراگیر نبوده و اگر پدر و پسر هر دو از مدرسان بودند، با درگذشت مدرس عالم و دانشمند دیگری جایگزین او می‌شد. (ساکماق، ۳۱۸۴۲؛ ۱: ۳۲۱۹۸)
۱۵. از علما و دانشمندان برجسته که در دوره صفویه در حرم رضوی تدریس داشتند می‌توان از شیخ حسن عاملی و فرزندش شیخ محمد حر (۱۰۳۳-۱۱۰۴ق) و شیخ حسن بن شیخ علی عبدالعالی و فرزندش عبدالعالی که فرزند و نواده شیخ کرکی معروف به محقق ثانی (۸۷۰-۹۴۰ق) بوده‌اند، نام برد. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۲: ۳۹۰/۲؛ ساکماق، ۳۳۳۰۳: ۳) نکته شایان توجه آنکه در سندی میزان موجب شیخ حر عاملی به زبان عربی نوشته شده است. (ساکماق، ۳۳۲۶۶: ۳) (تصویر ۴)

تصویر ۴: میزان موجب شیخ حر عاملی به زبان عربی

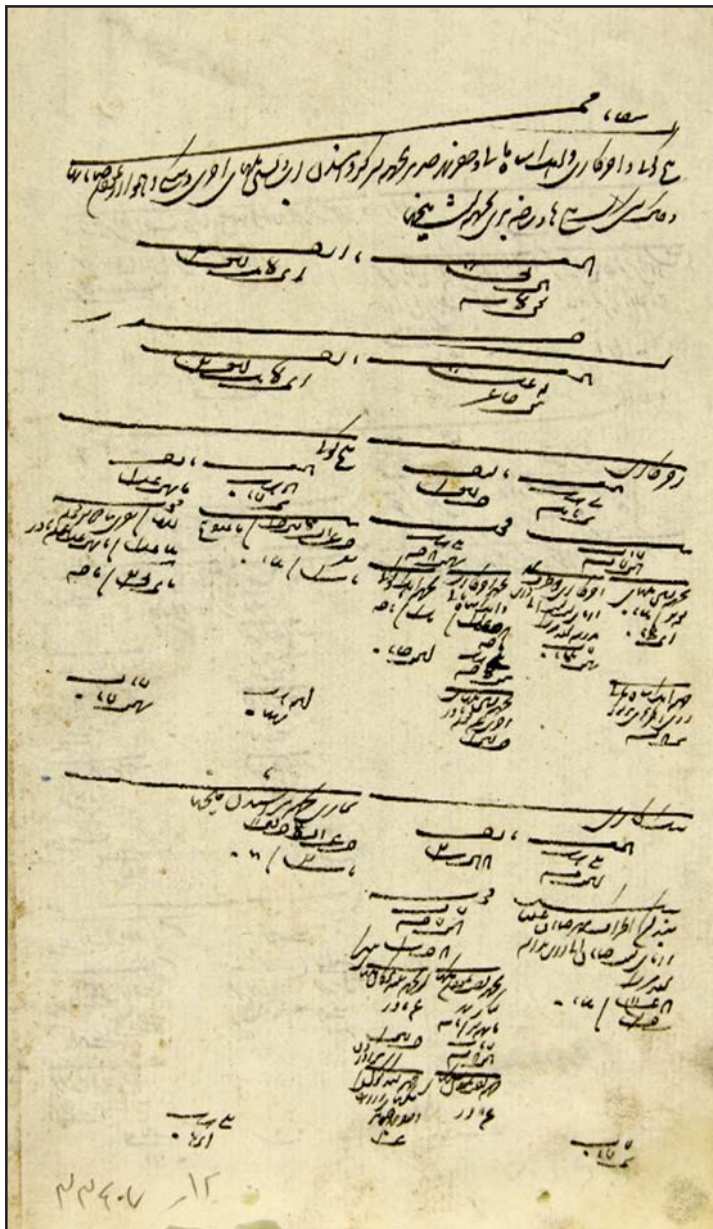
۱۶. مدرسان حرم رضوی که موجب خود را از آستانه دریافت می‌کردند، عالمان و دانشمندانی بودند که از اقصی نقاط قلمرو جهان اسلام به مشهد آمده و در این شهر سکونت می‌کردند. مطالعه جدول اسامی و نام مدرسان بازشناسی پسوند‌ها رهیافتی است که نشان می‌دهد مدرسان از چه شهر و مکانی برخاسته‌اند (اصفهانی، تنکابنی، تونی، جزایری، جیلانی، خاتون‌آبادی، سبزواری، عاملی، طبسی، قاینی، گیلانی، مشهدی، یزدی). چنانکه بر طبق اسناد ملا محمدشفیع جیلانی و ملاعلی اصغر از مدرسان اصفهان بوده‌اند که مدتی کرسی تدریس در حرم رضوی را بر عهده داشتند. مولانا محمدشفیع در فاصله ۱۱۱۰ق تا ۱۱۴۵ق از مدرسان و موجب‌بگیران آستان قدس رضوی بوده و به سال ۱۱۴۵ق در اصفهان درگذشت و ملاعلی اصغر به جای او به مشهد آمد و کرسی تدریس را بر عهده گرفت. (ساکماق، ۳۵۲۸۱: ۲)

مدارس در اسناد دوره صفویه

باوجود مدارس مهمی که در دوره صفویه و تیموری در حرم رضوی و مجاور بقعه امام رضا(ع) بنا شده بود، در اسناد به جز تعداد معدودی به محل و مکان تدریس مدرسان به ندرت اشاره شده است. مدرسه مهم عباس قلی خان مدرسه دیگری است که به برگزاری کرسی تدریس توسط مولانا محمد شفیع اشاره شده است. (ساکماق، ۳۳۳۰۴: ۶؛ ۳۴۶۳۲: ۱۰۸) همچنین از گنبد الله‌وردیخان به عنوان مکان تدریس مدرس میرزا فخرالدین محمد موسوی یاد می‌شود (ساکماق، ۳۴۵۱۴: ۵) و درنهایت باید از مدرسه میرزا میرک نام برد. (تصویر ۵) خاندان میرک موسی حسینی از مدرسان حرم در دوره صفویه هستند که به صورت وراثت منصب مدرسی را بر عهده داشتند. (نمودار ۴) جد این خاندان میرزا میرک حسینی همسر پریزاد خانم ندیمه گوهرشاد خاتون است که به نظر می‌رسد بانی مدرسه مزبور بوده است. مدرسه سلطانی یا مدرسه سلطانیه که چهارباغ و مادر شاه نیز نامیده می‌شود از مدارس دیگری است که از میرزا سید محمد به عنوان مدرس جدید مدرسه سلطانی نام برده شده است. (ساکماق، ۳۴۶۹۹: ۴) مطالعه اسناد نشان می‌دهد که فراوانی تدریس در مسجد جامع گوهرشاد بوده که در اسناد با نام‌های مسجد جامع و مسجد جامع کبیر (ساکماق، ۳۷۱۰۴: ۱) ثبت شده است. بر اساس وقف‌نامه گوهرشاد، نقیب مشهد، علاءالدوله علی حمیدی رضوی، تولیت بقاع متبرکه و اوقاف مسجد را بر عهده گرفت و بر اساس متن وقف‌نامه بعد از او فرزندان و در صوت انقراض نسل، سادات مشهد متولی موقوفات خواهند بود. (سیدی، ۱۳۸۶: ۱۲۱) در دوره صفویه اداره مسجد توسط ناظری بود که از سوی دربار انتخاب می‌شد. (نصیری، ۱۳۷۱: ۲-۳) با توجه به ارتباط نزدیک مسجد گوهرشاد و اداره آستان قدس رضوی و اسناد برجای مانده که اداره مسجد با مجموعه تشکیلات آستان بوده (طلایی و محبوب فریمانی، ۱۳۹۶: ۱۸)، براساس اسناد امحل پرداخت موجب مدرسانی که در مسجد جامع گوهرشاد کرسی تدریس داشته‌اند، از درآمدهای نهاد آستان قدس بوده است. چنانکه پرداخت موجب محمدکاظم بن شریف خاتون‌آبادی از مدرسان مسجد جامع از موقوفات آستان بوده است. (ساکماق، ۳۳۳۰۴: ۱۴۴؛ ۳۴۵۰۱: ۷۹؛ ۳۴۸۷۰: ۴۵)

نمودار ۴: خاندان میرمیرک موسی در فاصله ۱۰۱۲ تا ۱۱۴۸ ق سمت مدرسی آستان قدس را به توارث در دست داشتند.

تصویر ۵: مدرسه میرزا میرک

سال سوم، شماره یک، دوره جدید، شماره پیاپی پنچ، بهار و تابستان ۱۳۸۳

پرداخت حقوق به دانشمندان و مدرسان

بنا به گزارش و شواهد تاریخی، سابقه تاریخی پرداخت حقوق به علما و دانشمندان به دوره سلجوقیان بازمی‌گردد، زمانی که خواجه نظام‌الملک طوسی با بنای مدارس نظامیه بخشی از موقوفات، درآمد و کمک‌های مالی حکومت را به مدرسان و طالبان علم اختصاص داد. در حقیقت در دوره صفویه آستان قدس رضوی علاوه بر قداست مذهبی از امتیاز مالی برخوردار شد و با تکیه بر موقوفات از علما، دانشمندان، سادات و طلاب حمایت کرد. در این دوره به پایه حقوق مأمورین دولتی که دائم و مستمر به ایشان پرداخت می‌گردید، مواجب گفته می‌شد که البته به حقوق دولتی مداخل نیز می‌گفتند. (ناصرامینی، ۱۳۴۶: ۱۶۶) مدرسان از جمله وظیفه‌بگیران بودند که به نوشته فلور به سبب درس دادن در همه ادوار مواجب بسیار می‌گرفتند. (فلور، ۱۳۹۵: ۹۳-۱۰۳) کمپفر حقوق مدرسان را وابسته به وقف مدارس لحاظ کرده است. به نوشته او مدرس مدرسه‌ای که وقف سلطنتی داشت، سالی صد تومان و مدرسی که از وقف دیگری برخوردار بودند، بنا به معمول پنجاه تومان داده می‌شد. (کمپفر، ۱۳۶۰: ۱۴۱) مروری کوتاه از تاریخچه وقف مدارس مشهد حکایت از آن دارد که اگرچه تمام مدارس حرم و وابسته به آن از اوقاف برخوردار بودند، (پسندیده، ۱۳۹۴) اما در اسناد برجای مانده به ندرت از مراکز و محل تدریس مدرسان یاد شده است. در جدول زیر، عامل پرداخت، میزان مواجب، شیوه و نوع مواجب، احکام و فرامین صادره از سوی شاهان صفوی که مدرسان بر طبق آن به شغل مدرسی نائل می‌شده‌اند، نمایه شده است.

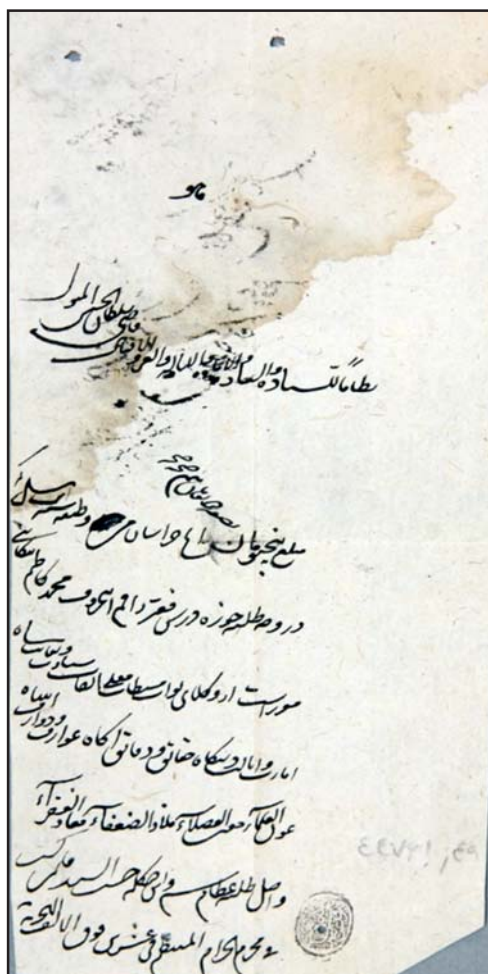
جدول ۵: مواجب و احکام (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

عامل پرداخت	حکم پرداخت و وظیفه	نوع احکام	میزان مواجب	شیوه پرداخت	نوع مواجب	نوع پرداخت
شاه عباس اول	طومار نسق	پروانچه	نقدی جنسی	سالانه ماهانه	وظیفه	حق التدریس
شاه صفی	+	+	+	+	مرسوم	حق التدریس مدد معاش
شاه عباس دوم	+	+	+	+	وظیفه همه ساله	حق التدریس انعام مدد معاش
شاه سلیمان	+	+	+	+	وظیفه همه ساله مرسوم	حق التدریس مدد معاش
شاه سلطان حسین (۱۱۰۵ق تا پایان ۱۱۴۷ق)	طومار نسق طومار تقسیم	پروانچه شرط نامچه تعلیقچه	+	+	مرسوم و وظیفه	حق التدریس

ارزیابی و تحلیل جدول مواجب و احکام

نکاتی که از خوانش اسناد درباره مواجب و میزان آن استخراج گردید به این ترتیب است:

۱. قدیم‌ترین سند برجای مانده از مواجب مدرسان، حکم پرداختی حقوق مولانا عبدالکاسم بن عبدالعلی از مدرسان دوره شاه‌عباس اول است که تاریخ سند مربوط به ذی‌قعدة و ذی‌حجه ۱۰۰۳ ق است که وظیفه به صورت نقدی و جنسی پرداخت شده است. (ساکماق، ۲۷۴۹۳-۲۷۴۹۴) (تصویر ۶)

تصویر ۶: حکم پرداختی حقوق مولانا عبدالکاسم بن عبدالعلی از مدرسان دوره شاه‌عباس اول

۲. اگرچه قدیمی‌ترین سند برجای مانده به ۱۰۰۳ ق بازمی‌گردد، اما سابقه پرداخت حقوق به مدرسان در دوره صفوی بر اساس شواهد و قرائن تاریخی به دوره شاه‌طهماسب می‌رسد. (دائرةالمعارف آستان قدس، ۱۳۹۷: ۱۰۲/۲) این دیدگاه با توجه به سندی تأیید می‌شود که درباره پرداخت وظیفه به فرزندان مولانا عبدالله شوشتری است. عبدالله شوشتری از معاصران شاه‌عباس اول بود که در دوره تسخیر خراسان

- توسط ازبکان به اسارت درآمد و ۹۰۷ق در ماوراءالنهر کشته شد. (اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۲: ۳۹۳/۲) حکمی با عنوان پرداخت وظیفه به بازماندگان شوشتری در مجموعه اسناد آستان قدس رضوی برجای مانده است. (ساکماق، ۲۸۴۷۱: ۲۹؛ ۳۳۳۸۳: ۱۸)
۳. مقدار موجب دریافتی بر پایه حکم شاه بود و پس از حکم حواله‌ای به مدرس برای دریافت موجب صادر می‌شد. پس از صدور حواله، قبضی صادر می‌شد که مهمور به مهر نواب و وکلای متولی بود. در دوره صفویه رسم قبض دادن به گونه مدرک پرداخت، رسمی فراگیر بوده است.
۴. موجب و حقوق مدرسان به صورت نقدی و جنسی پرداخت می‌شد. البته موجب بر پایه پول نقد معین می‌شد و پرداخت موجب جنسی به جای یک قسم از تمام مبلغ موجب پرداختی داده می‌شد. (فلور، ۱۳۹۵: ۹۳) در حکم و قبوض پرداختی گاه به طور مشخص مقدار جنس و نقد آن مشخص می‌گردید.
۵. اگرچه در تمامی اسناد مالی پرداخت وظیفه به صورت پول نقد و یا غله آمده است، اما به ندرت پرداخت‌ها به صورت اقلام خوراکی نیز بوده است. پرداخت‌های غیرنقدی را اجناس براتی می‌نامیدند (همان: ۸۹) که شامل غله، پارچه و یا کالاهای دیگر می‌شد: «بابت برنج و روغن ضبطی مدرس شیخ محمدجعفر و تفاوت ایام حلیم عراقی» و «بابت گوشت ضبطی مدرس شیخ محمدجعفر». (ساکماق، ۳۴۳۶۷: ۵؛ ۳۴۳۶۹: ۲۵) در سندی به پارچه‌ای که اختصاص به صنف درس مدرس دارد، اشاره می‌شود: «جهت صنف مدرس سیادت و فضیلت پناه میراسفندیار نیم محراب یکره فادزهری [؟] و یکره مروی حاشیه زرد» (ساکماق، ۳۴۹۸۴: ۱۱)، اما به دشواری می‌توان دریافت که در زمره وظیفه مدرس بوده است یا خیر.
۶. به هر مدرس حواله پرداخت همیشگی سالانه و گاه ماهانه داده می‌شد. موجب پرداخت یک‌ساله و یا پرداخت غیرنقدی بود که آن را تنخواه براتی نیز می‌گفتند. (فلور، ۱۳۹۵: ۸۹) تعیین زمان و نحوه پرداخت وظیفه سال به سال بود. در اول هر سال، نصف سال شش‌ماه نخست و نصف شش‌ماه دوم. چنانکه در اسناد به پرداخت به صورت ماهانه شش‌ماه، نه‌ماه، سه‌ماه و یا به صورت کلی سال آورده شده، در این صورت پرداخت موجب یک‌ساله بوده است.
۷. موجب و میزان دستمزد و وظیفه مدرسان، بازماندگان و حتی شاگردان در سال‌های مختلف متغیر بود. برای مثال، مقایسه موجب دریافتی مدرس محمد صالح اصفهانی در فاصله ۱۰۱۴ق و ۱۰۱۶ق، این تغییر دستمزد را نشان می‌دهد. (ساکماق، ۲۷۷۸۱: ۱؛ ۲۷۹۳۳: ۱)
۸. حقوق پرداختی و مستمری مدرسان از محل موقوفات بوده که انعکاس آن را در اسناد نیز می‌توان شاهد بود. (ساکماق، ۳۴۵۰۹: ۸)
۹. پول پرداختی موجب به تومان و دینار (تبریزی، عراقی، خراسانی) و غله را به خروار نوشته‌اند، اما این شیوه معمول نبود.
۱۰. در اسناد، حقوق پرداختی با عناوین «بصیغه حق التدریس» «تدریس»، «وظیفه» و «اولادی» ذکر شده است. (ساکماق، ۲۸۶۰۰: ۴۷)

۱۱. نوع پرداختی مواجب با عنوان «وظیفه» و یا در مواردی مواجب به صورت وظیفه «همه ساله» یاد شده است. وظیفه حقوق دولتی بود که به نهاد و اشخاصی تعلق می‌گرفت که سرشت مذهبی داشتند. فلور، ملاباشی، شیخ‌الاسلام و قاضی را در زمره وظیفه‌بگیران این دوره دانسته است. (فلور، ۱۳۹۵: ۱۰۳) مدرسان نیز عالمان دینی بودند، از این رو همسو با نظر فلور آنان نیز استحقاق دریافت وظیفه را داشتند. وظیفه سالی یک بار در آغاز سال پرداخت می‌شد و در غیر این صورت در دو نوبت شش ماه پرداخت و برای هر پرداخت نیز قبض صادر می‌شد. (همان: ۱۰۴) البته به سادگی نمی‌توان با نظر فلور موافقت نمود، زیرا تحقیق او برای تمام مشاغل و مناصب اداری و دیوانی این دوره انجام شده است و به طور قطع تفاوت‌هایی در پرداخت وظایف و حقوق مشاغل و مناصب دولتی وجود داشته است. از همه ساله با عنوان تنخواه همه ساله نیز نام برده شده است. همه ساله مواجب ثابتی بوده که از سوی دولت به کارمندان کشوری و لشکری پرداخت می‌شد. به نوشته شاردن، ترکان همه ساله را سالیانه یا مواجب سالانه می‌خواندند. مقدار همه ساله هر سال تعیین می‌گردید. چنین می‌نماید که تفاوت میان همه ساله و مواجب مربوط به منبع و محل پرداخت آن بود. حواله همه ساله به همه ساله دار پرداخت و هر سال تأیید می‌شده است. همه ساله سالی یک بار و به اشخاص داده می‌شد که پایگاه یا سمتی را دارا بودند. (همان: ۸۶-۸۷) همه ساله مواجبی مانند دیگر حقوق‌هایی بود که دولت پرداخت می‌کرد و استحقاق آن موروثی می‌شد. کارمندان کشوری و صنعتگران و مهتران همه ساله یا مواجب می‌گرفتند و این حقوق شامل شام، نهار و خانه و جامه رایگان بود. (همان: ۹۳-۹۴) در اسناد حقوقی مدرسان به صورت تنخواه و تنخواه براتی نیز صادر و حکم «همه ساله شد» بر سربرگ آن ثبت و ضبط شده است. (ساکماق، ۳۱۸۰۱: ۴۳)
۱۲. در اسناد مالی و وجوه پرداختی به مدرسان کمک مالی با عنوان مساعده (محبوب فریمانی، ۱۳۹۹: ۱۹۷) نیز مشاهده می‌شود که به احتمال با مدد معاش و مدد خرج متفاوت بوده است. در ۱۰۳۸ق به مدرس بدرالدین حسینی عاملی مساعده پرداخت و قبض آن صادره شده است. (ساکماق، ۳۱۷۸۵: ۴۰) در سال‌های پایانی حکومت صفویه، بار دیگر مساعده مشاهده می‌شود. در سربرگ سند به شماره اموالی ۳۵۳۵۹، عنوان «تفاوت و مساعدت» آمده است. (ساکماق، ۳۵۳۵۹: ۱۶)
۱۳. محل پرداخت مواجب به ندرت در فرمان‌های صادره می‌آمد، اما چنانچه در حکم، محل خاصی برای تأمین مواجب در نظر گرفته شده بود در اسناد موجود به محل آن اشاره می‌شد. برای مثال از محل موقوفات «سرکار فیض آثار» یا از بابت وظیفه از «قریه فردوآن اصفهان». (ساکماق، ۳۲۷۹۶: ۷) حکم محل پرداخت وجه توسط شاهان بعدی نیز تأیید می‌شد. البته احکامی از محل پرداخت مواجب منطقه کوک علیا و کوک سفلا از اعمال فراه^۱ یا مزرعه زرگران و الندشت نیز در دست است. (ساکماق، ۳۳۶۳۱: ۲؛ ۳۲۹۹۱: ۱)
۱۴. میزان دریافتی مواجب مدرسان متغیر بوده است و نمی‌توان کمترین و بیشترین دستمزد را به طور دقیق تعیین کرد. در سند ۱۵۱۱۸۲ طی فرمان شاه سلیمان صفوی، میزان وظیفه و مواجب سید ابراهیم حسینی

۱. مرکز ولایت فراه.

خادم و مدرس ۹۰ تومان در نظر گرفته شده است. با مطالعه سند دریافت می شود که میزان تعیین شده دستمزد چندساله تدریس و سمت خادمی او بوده است. (تصویر ۷)

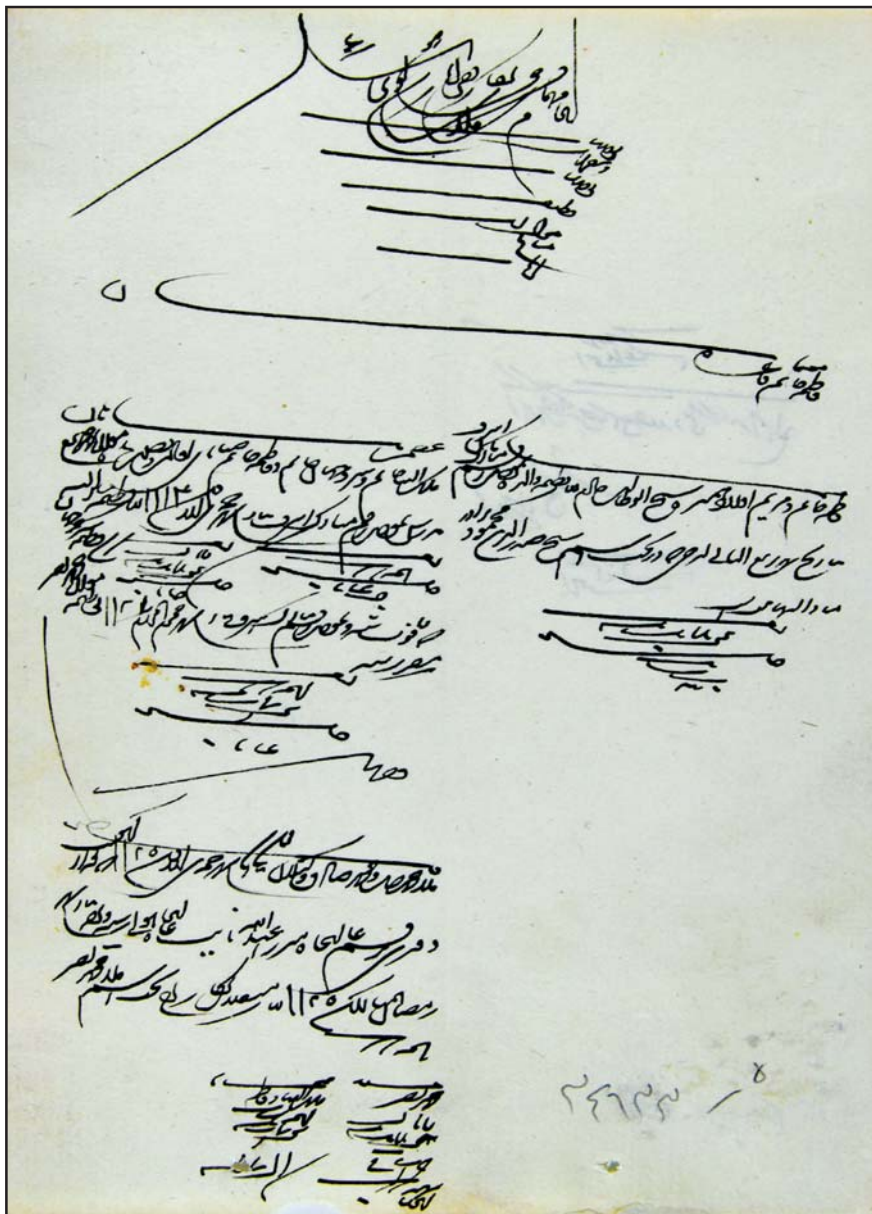

تصویر ۷: فرمان شاه سلیمان صفوی درباره میزان وظیفه و مواجب سید ابراهیم حسینی خادم و مدرس

سال سوم، شماره یک، دوره جدید، شماره پیاپی پنجم، بهار و تابستان ۱۴۳۱

۱۵. با درگذشت مدرس و در صورت استحقاق وارثانش، وظیفه به ارث می‌رسید و موجب او به خانواده اعم از زوجه و فرزندان که پسران و هم دختران را شامل می‌شد، تعلق می‌گرفت. (ساکماق، ۲۸۱۷۲: ۱) برای نمونه شرح پرداخت موجب به اولاد اناث بدین قرار است: «ملک النساء خانم و سروجهان خانم و فاطمه خانم صبایای افاضت و فضیلت پناه مولانا محمد شفیع مدرس؛ نقد و جنس وظیفه سروجهان که فوت شد». (ساکماق، ۳۴۶۳۳: ۵؛ ۳۴۵۰۰: ۳) (تصویر ۸)

تصویر ۸: شرح پرداخت موجب به اولاد اناث

سال سوم، شماره یک، دوره جدید، شماره پیاپی پنچ، بهار و تابستان ۱۴۳

۱۶. در صورتی که تعداد وظیفه‌بگیران مدرس بعد از مرگ، فرزندانش بودند و تعداد از یک نفر بیشتر بود، در متن سند نام وارثان و میزان پول نقدی یا جنس تعلق‌گرفته به آنان نیز قید می‌شد. (ساکماق، ۳۳۳۴: ۲۴)
۱۷. وارثان و بازماندگان اگر خود از صاحبان مشاغل و مناصب تشکیلات آستان قدس رضوی بودند و در ازاء آن به آنان حقوق داده می‌شد، موظفی پدر را نیز دریافت می‌کردند. حکمی دربارهٔ پرداخت حقوق مدرس حاجی نصر به اولاد در دست است، در صورتی که وارثان بابت شغل خادمی از آستانه مواجب دریافت می‌کرده‌اند. (ساکماق، ۳۳۳۴: ۲۴)
۱۸. از نکات مهم دربارهٔ انتقال ارث به وظیفه‌بگیران آن است که نه تنها فرزندان، بلکه نوادگان نیز استحقاق دریافت وظیفه را داشتند. متن سندی با سربرگ «حوالت»، دریافت نوادگان شیخ عبدالمعین مدرس بابت وظیفه و مواجب تدریس اوست. مواجب مدرس نخست به فرزندش حبیب‌الله و پس از درگذشت پسر، به نوادگان منتقل شد: (ساکماق، ۳۲۴۶۳: ۲؛ ۳۳۳۴: ۱۱؛ ۳۴۸۷: ۸) «مرضمن عریضه ستاره بیگم زوجه مرحوم شیخ حبیب‌الله آنکه به عرض می‌رساند شیخ حبیب‌الله ولد شیخ عبدالمعین مدرس مسجد جامع به موجب پروانچه اشرف به قرار ده خروار غله بابت وظیفه اولاد در وجه او مقرر و سال به سال الی اودئیل تنخواه داده شد باقی مختارند». (ساکماق، ۳۳۳۸۳: ۱۷) پرداخت وظیفه غیاث‌الدین رضوی به اولاد میرزا سلطان حیدر را هم می‌توان در راستای تداوم و انتقال مواجب پدر به فرزند و نوادگان دانست. (ساکماق، ۳۴۲۲۸: ۵)
۱۹. همیشه بدین منوال نبود که حقوق مدرسان بعد از فوت به فرزندانشان تعلق گیرد. در مواردی حقوق مدرس فوت شده به مدرس دیگر پرداخت می‌شد. برای نمونه می‌توان به حقوق آقا محمد بدیع اشاره نمود که مواجب میر محمد اکبر به او پرداخت می‌شده است. (ساکماق، ۱۳۳۱۷: ۱)
۲۰. حقوق و مواجب مدرس به شخص او پرداخت می‌شد و مدرسان حکم دریافتی مرقوم را که به صورت حواله یا قبض صادر می‌شد، تأیید و مهر می‌کردند. در واقع، پرداخت مزد همه‌ساله و مواجب با دادن برات و یا رقم که به‌طور معمول یک‌تکه کاغذ بود، انجام می‌شد. (فلور، ۱۳۹۵: ۹۰) تقریر میرک موسی حسینی یک نمونه است: «... [ذلک اقراری اعراق و انا میرک موسی الحسینی المدرس]». (ساکماق، ۳۰۴۳۸: ۳۷)
۲۱. رسم پرداخت مواجب به مدرس آن بود که شخص وظیفه‌بگیر می‌بایست خود مواجب را از محلی که درآمد یا حقوق بر آن حواله شده، دریافت می‌کرد یا برات پرداخت را به تحصیل‌دار مالیاتی بدهد. (فلور، ۱۳۹۵: ۸۹) البته این سنت، شیوه‌ای فراگیر و معمول نبود و می‌توان اسنادی را یافت که مدرسان برای دریافت مواجب خود وکیل می‌گرفتند (ساکماق، ۳۴۸۶۹: ۱۷) و یا نایب داشته‌اند. (ساکماق، ۳۴۶۳۴: ۹-۱۰)
۲۲. پیشتر اشاره شد، شغل مدرسی از مناصبی بود که به وارث می‌رسید. در مواردی حکم انتقال سمت از پدر به فرزند بر اساس همان میزان مستمری و مقرری دریافتی پدر، صادر می‌شد. (ساکماق، ۳۳۳۰۳: ۱۰)
۲۳. پرداخت حقوق و مواجب مدرسان آنی و فوری نبود و گاهی با دیرکرد وظیفه و مواجب پرداخت می‌شد.

- چنانکه موجب میرزا ابراهیم قاجار مدرس طی چند سال پرداخت نشده بود و با حکم شاه سلیمان سال‌های تدریس او احتساب و مبلغ نود تومان بابت وظیفه به او پرداخت شد.
۲۴. علاوه بر موجب به مدرسان، کمک مالی با عناوین مدد معاش و انعام پرداخت می‌شد. (ساکماق، ۳۳۴۳۶: ۱۲؛ ۳۰۴۳۶: ۳۴۷-۳۴۸) مدد معاش، کمک مالی بلاعوضی بود که از طرف حکومت برای امرار معاش به مدرس داده می‌شد که البته همیشگی نبود. مدد معاش به دستور سلاطین صفوی به برخی از عمال دیوانی و بلندپایگان حکومتی داده می‌شد. چنانکه مقام صدر خاصه سالی ۱۳۵۰ و یا وزیر اعظم ۱۳۶۰ تومان مدد معاش دریافت می‌کرد. (فلور، ۱۳۹۵: ۱۰۶، ۱۶۸-۱۶۹) بررسی و مطالعه اسناد مالی نشان می‌دهد، از یکسو مدد معاش درآمدی دائمی و مستمر بود و از سوی دیگر به درستی روشن نیست که نحوه پرداخت مزیت‌های اضافی به صورت روزانه، هفتگی و یا سالانه بوده‌اند.
۲۵. علاوه بر وظیفه تدریس در مواردی به مدرس در اعیاد خاص بابت سمتی که داشت، حقوقی مازاد پرداخت می‌شد. سندی با سربرگ «بهاء خلعت نوروزی اعزه پیشنهاد» در خصوص پرداخت مستمری به میر محمد زمان رضوی در دست است. (ساکماق، ۳۱۸۰۵: ۵)
۲۶. مدرسانی که علاوه بر تدریس، سمت خادمی بر عهده داشتند، میزان وظیفه هر دو سمت تعیین و حقوق به صورت یک‌باره به آنان پرداخت می‌شد. (ساکماق، ۳۳۲۶۳: ۳۳) احکامی هم موجود است که موجب سمت خادمی و تدریس به صورت جداگانه پرداخت شده (ساکماق، ۳۴۲۸۷: ۳) و یا در قبوضی وظیفه مدرسی و خادمی از هم تفکیک شده است. (ساکماق، ۳۴۵۰۹: ۸) البته در مواردی نیز به درستی نمی‌توان مشخص کرد که حکم موجب پرداختی بابت تدریس و یا وظیفه سمت خادم‌باشی است. (ساکماق، ۳۴۶۳۰: ۲۹-۳۰)
۲۷. به طلاب و دانشجویان موجب و کمک مالی پرداخت می‌شده است. دریافتی شاگردان بر عهده استاد بود و مدرس وظیفه داشت آن را به طلاب پرداخت نماید. موجب به صورت نقدی و جنسی و احتمالاً ماهانه داده می‌شد که در اسناد با عنوان «وظیفه طلبه» آمده است. (ساکماق، ۲۷۹۳۱: ۱؛ ۲۲۶۰۳: ۵) درباره پرداخت موجب به طلاب گاهی وظیفه مدرس و شاگردان با هم پرداخت و در یک قبض حکم آن صادر شده است. (ساکماق، ۲۸۳۰۱: ۱-۳) علاوه بر آن، زمانی دریافتی طلاب جدا از وظیفه استاد درس بود. باین وجود، قبض به نام مدرس صادر می‌شد. (ساکماق، ۲۸۷۰۵: ۱) در احکامی هم مشخص شده که موجب پرداختی باید به طلاب واجد شرایط مالی تعلق گیرد: «به وظیفه حق التدریس و مدد معاش طلبه فقیر محمد الحر مقرر است». (ساکماق، ۳۲۲۵۵: ۵)
۲۸. گاهی مدد معاش همراه با وظیفه به طلاب علوم دینی نیز می‌رسید که وظیفه بررسی آن با مجلس نویس بود. (ساکماق، ۲۸۵۰۸: ۳؛ میرزاسمیعا، ۱۳۶۸: ۵۲۴؛ محبوب فریمانی، ۱۳۹۹: ۱۸۲)
۲۹. در پرداخت موجب به طلاب به ندرت به نام آنان اشاره شده است، اما گاه اسامی طلاب و تلامذه آورده شده و قبض به مهر مدرس مهمور شده است. (ساکماق، ۲۷۹۳۲: ۱؛ ۲۷۶۲۱: ۳-۴، ۷-۸)

۳۰. برخی از مدرسان مدتی کرسی تدریس در ولایات و شهرهای دیگر همچون هرات و یا اصفهان را بر عهده داشتند و باین وجود وظیفه آنان از محل موقوفات آستان قدس رضوی پرداخت می شد. میرمیرک موسی حسینی از مدرسان آستانه مدتی در نجف سکونت داشت و مستمری او از منطقه قریه فردوان اصفهان داده می شد. (ساکماق: ۳۲۹۰۸) همچنین می توان از مدرس محمد مؤمن سبزواری یادکرد که مدتی در دارالسلطنه هرات به امر تدریس مشغول بود. (ساکماق، ۳۳۳۸۰: ۹) قبوض مالی نشان می دهد که تمامی فرامین و نوع حکم صادره از سوی شاهان صفوی به طور عمده بر اساس طومار نسق^۱ و به شیوه دستوری پروانچه^۲ بودند، اما اسنادی نیز موجود که با شیوه رقم^۳ صادر شده است. اگرچه اسناد رقم بیشتر در دوره شاه سلطان حسین صفوی تا ظهور افشاریه است، اما قدیمی ترین رقم در اسناد مربوط به تشکیلات آستان قدس رضوی به دوره شاه سلیمان صفوی (۱۰۷۲-۱۱۰۵ق) به ۱۰۸۳ق بازمی گردد. مطالعه و بررسی اسناد ارقام موجود در تشکیلات آستان قدس رضوی نشانگر آن است، علما با تصدیق متولی آستانه انتخاب و مواجب برایشان تعیین می شد. (ساکماق، ۳۴۲۸۷: ۹) احکام وظیفه در تشکیلات دیوانی آستان قدس رضوی در دوره صفویه بر اساس طومار نسق و طومار تقسیم بود و نوع حکم با توجه به اسناد از دوره شاه عباس اول و شاهان بعدی با شیوه دستوری پروانچه و رقم بود. در اسناد مالی مدرسان به ویژه در سال های پایانی حکومت صفویه پس از سلطه افغان ها بر قدرت، نوع اسناد احکام و فرامین طومار تقسیم و با شیوه دستوری تعلیقچه^۴ و شرط نامچه بوده است. (محبوب فریمانی، ۱۳۹۹: ۲۷۵؛ ساکماق، ۶۲۴۰۲: ۱؛ ۳۵۰۷۶: ۱)

زویای مبهم اسناد مالی مدرسان شامل مواد آموزشی، شیوه تدریس علما، چگونگی امر تدریس و ساعات کاری است، اما می توان از حاصل مطالعات و بازشناسی تحمید و تمجید محتوا دریافت که علوم و معارف دینی و نقلی در مدارس تدریس می شد: «[...] به امر تدریس و افاضه علوم دینی و معارف یقینیه» و یا در حکم تدریس آقا محمد بدیع سخن از «نشر علوم دین» است. در این راستا باید به تدریس قرآن و صدور رسید مالی نیز اشاره کرد. در دفتر «انجام مهمات و معاملات سرکار فیض آثار سنه قوی ثیل؛ توجیهات و مقررات؛ وظیفه» پرداخت مواجب به «حافظ محمدرضا بن حاجی محب قاری» بابت «تعلیمی مدرس قرآن» است (ساکماق، ۳۲۵۶۴: ۱۹)

۱. عبارت طومار نسق آن است که نام افراد وظیفه بگیر توسط متولی به دربار فرستاده و برای آنان طومار نسق درست می شد و سپس بر طبق آن «رقم شاه» صادر و پس از ثبت، پرداخت صورت می گرفت. (محبوب فریمانی، ۱۳۹۹: ۱۸۳)
۲. پروانچه و پروانه به معنی اجازه و فرمان و حکم پادشاه آمده است. در تشکیلات دیوانی دوره صفوی، پروانجات تأیید ارقامی بودند که جنبه مالی داشتند. (قائم مقامی، ۱۳۷۷: ۸۸؛ محبوب فریمانی، ۱۳۹۹: ۲۷۷-۲۸۲)
۳. رقم از لحاظ واژگانی به معنی نوشته، خط و کتابت است. از دوره صفوی ارقام به صورت اصطلاح دیوانی معنی حکم و فرمان به کار می رفت و چندگونه است: رقم تبول، خلقت و مواجب. (قائم مقامی، ۱۳۷۷: ۷۴-۷۵)
۴. تعلیقچه یا تعلیق به معنی شرحی است که در حاشیه یا ذیل کتاب و یا رساله نوشته شود. (قائم مقامی، ۱۳۷۷: ۱۰۶) برای فرامین مقامات و متولی آستان قدس نخست رقم و سپس تعلیقچه استفاده شد. گاهی تعلیقچه دستور و یادداشتی بود که در حواشی فرمان شاهی یا فرمان مقامات عالی رتبه توسط متولی خطاب به مستوفی آستان قدس برای انجام مفاد فرمان نگاشته می شد. (شهیدی، ۱۳۷۹: ۳۵؛ بنگرید: ساکماق، ۳۵۳۰۸: ۲؛ ۳۴۷۶۹: ۱-۳)

که نشان می‌دهد او از جمله اندک مدرسان تعلیم دهنده قرآن تعلیم بوده است. درباره زمان تدریس چندان دور از ذهن نیست که کار تدریس همه‌روزه بوده است. در نهایت به دشواری می‌توان روشن نمود که آیا مدرسان مشمول پرداخت مالیات بوده‌اند یا خیر؟ با بازکاوی متون و منابع تاریخی این دوره مشخص شد که به دستور شاهان صفوی طبقه نخبگان نظامی، مذهبی و دیوانیان از دادن مالیات به حکومت معاف بودند. (فلور، ۱۳۹۹: ۱۰۷) از آنجایی که مدرسان از طبقه علما و فضلا و فقها بودند، با گمانه‌زنی می‌توان آنان را در سنخ طبقه مذهبی قرار داد که معاف از مالیات بودند.

نتیجه

مشهد به عنوان یکی از مهم‌ترین شهرهای ایران، به دلیل موقعیت جغرافیایی و مذهبی، مورد توجه حکام صفوی قرار داشت و برای نخستین بار سلطان میرزا ابراهیم به سمت متولی آستان قدس رضوی از سوی شاه تهماسب انتخاب شد. آستان قدس رضوی به عنوان مهم‌ترین نهاد دینی و مذهبی با بهره‌گیری از موقوفات و تشکیلات مالی از علما، دانشمندان، سادات و طلاب حمایت کرد. به این ترتیب، منصب مدرسی به عنوان یکی از مشاغل و مناصب رسمی و موروثی در این دوره شکل گرفت و مولانا آقا جان تبریزی با فرمان شاه تهماسب، به عنوان مدرس مدرسه شاهرخیه حرم رضوی کرسی تدریس را عهده‌دار شد. در اسناد مالی و منابع آرشیوی برجای مانده از این دوره به میزان مواجب، محل پرداخت، شیوه پرداخت و نوع مواجب مدرسان اشاره شده است. بازخوانی اسناد مالی که قدیمی‌ترین آن به دوره شاه عباس اول بازمی‌گردد، نشان می‌دهد که از این دوره تا سقوط حکومت صفوی و ظهور افشاریه ۱۱۴۸ق، حدود ۸۰ مدرس در مدارس آستان قدس رضوی کرسی تدریس داشته‌اند. مدرسان با نظر صدر و توافق شاهان صفوی انتخاب می‌شدند. قبوض مالی نشان می‌دهد که تمامی فرامین و نوع حکم صادره از سوی شاهان صفوی، بر اساس طومار نسق و به شیوه دستوری پروانچه بودند، اما اسنادی نیز موجود هستند که با شیوه رقم صادر شده است. شغل مدرسی به صورت موروثی بود و بسیاری از خاندان‌ها در چند نسل کرسی تدریس را در اختیار داشتند که حکایت از استمرار و ثبات در سیستم آموزشی آن دوره دارد. مدرسان آستان قدس رضوی علاوه بر کرسی تدریس، گاه سمت خادمی و یا پیشنمازی حرم را بر عهده داشتند و بابت هر دو وظیفه مواجب دریافت می‌کردند. مقدار مواجب دریافتی به صورت نقدی و جنسی، بر پایه حکم شاه بوده و پس از حکم حواله‌ای برای مدرس صادر می‌شد. حواله پرداخت همیشگی سالانه و یا ماهانه داده می‌شد. وظیفه به ارث به خانواده مدرس اعم از همسر، فرزندان و حتی نوادگان می‌رسید. مدرسان علاوه بر مواجب، کمک مالی با عنوان مساعده دریافت می‌کردند. محل تدریس، حرم رضوی و مدارس وابسته به آن بود که در اسناد آرشیوی از مسجد جامع گوهرشاد به عنوان مکان تدریس یاد شده است. حمایت مالی آستان قدس رضوی به مدرسان محدود نمی‌شد، بلکه طلاب و دانشجویان نیز وظیفه و کمک مالی بلاعوض دریافت می‌کردند.

۱. ابن بطوطه. محمد بن عبدالله. (۱۳۶۸). سفرنامه. ترجمه علی موحد. تهران: علمی و فرهنگی.
۲. احتشام کاویانین. محمد. (۱۳۵۴). شمس الشموس یا تاریخ آستان قدس. مشهد: آستان قدس رضوی.
۳. اربلی، ابوالحسن علی. (۱۴۰۱ق). کشف الغمه. بیروت: دارالکتب الاسلامی.
۴. اعتمادالسلطنه. محمدحسن. (۱۳۰۲ق). مطلع الشمس. تهران: پیشگام.
۵. پسندیده. محمود. (۱۳۹۴). اسناد و موقوفات مدارس تاریخی حوزه علمیه. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
۶. جهانپور. فاطمه. (۱۳۸۷). تاریخچه مکتب خانه ها و مدارس قدیم آستان قدس با تکیه بر اسناد. مشهد: آستان قدس رضوی.
۷. چاهیان بروجنی، علی اصغر و چلونگر، محمد علی. (۱۳۹۹). «بررسی جایگاه نقابت مشهد در عصر تیموری». فرهنگ رضوی. (شماره ۳۲).
۸. حسن آبادی. ابوالفضل. (۱۳۸۸). سادات رضوی در مشهد از آغاز تا پایان قاجاریه. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
۹. دائره المعارف آستان قدس رضوی. (۱۳۹۷). ج ۲. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
۱۰. درویشانی. علی. (۱۳۹۷). فرهنگ زندگی نامه مدرسان آستان قدس رضوی. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
۱۱. رضوی. میرزا محمدباقر. (۱۳۸۴). شجره طیبه. تصحیح سید محمدتقی مدرس رضوی. مشهد: آهنگ قلم.
۱۲. رهبرین. کلاوس. (۱۳۸۴). نظام ایالات در دوره صفویه. ترجمه کیکاووس جهاننداری. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۱۳. سیدی. مهدی و دیگران. (۱۳۸۶). مسجد و موقوفات گوهرشاد. تهران: کومه.
۱۴. شاملو. ولی قلی خان. (۱۳۷۱). قصص الخاقانی. تصحیح حسن سادات ناصری. تهران: وزارت ارشاد و فرهنگ اسلامی.
۱۵. شهیدی. حمیده. (۱۳۷۹). فرمان های آستان قدس رضوی در دوره صفویه. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
۱۶. طلایی. زهرا و محبوب فریمانی، الهه. (۱۳۹۶). گزیده اسناد مسجد جامع گوهرشاد. مشهد: سازمان کتابخانه ها، موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
۱۷. عطاردی قوچانی. عزیزالله. (۱۳۷۱). تاریخ آستان قدس رضوی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۸. فلور. ویلم. (۱۳۹۵). تاریخ مالی ایران در روزگار صفویان و قاجاریان. ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: توس.
۱۹. قائم مقامی. جهانگیر. (۱۳۷۷). مقدمه ای بر شناخت اسناد تاریخی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۲۰. قصابیان. محمدرضا. (۱۳۷۷). تاریخ مشهد از پیدایش تا آغاز دوره افشاریه. مشهد: انصار.
۲۱. کمپفر. انگلبرت. (۱۳۶۰). سفرنامه. ترجمه کیکاووس جهاننداری. تهران: شرکت سهامی خوارزمی.
۲۲. محبوب فریمانی. الهه. (۱۳۹۹). دفاتر مالی عصر صفوی (بررسی ساختار ظاهری و محتوایی دفاتر توجیهات). تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی.
۲۳. منجم یزدی. ملا جلال الدین محمد. (۱۳۶۶). تاریخ عباسی؛ روزنامه ملاجلال. به کوشش سیف الله وحیدنیا. تهران: وحید.
۲۴. میرزا سمیعا. (۱۳۶۸). تذکره الملوک. ترجمه مسعود رجب نیا. تهران: امیرکبیر.

۲۵. مؤتمن. علی. (۱۳۴۸). تاریخ آستان قدس رضوی. مشهد: آستان قدس رضوی.
۲۶. نصرامینی، ضیاءالدین. (۱۳۴۶). حقوق اداری زمان صفوی. مشهد: بی‌نا.
۲۷. نصیری. علی‌نقی. (۱۳۷۱). القاب و مواجب در دوره صفوی. تصحیح یوسف رحیم‌لو. مشهد: دانشگاه فردوسی.

اسناد

۱. ساکماق (سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی)
- ۲۸۳۰۱، ۲۸۷۰۵، ۳۲۲۵۵، ۲۸۵۰۸، ۲۷۶۲۱، ۲۷۹۳۲، ۳۲۹۰۸، ۳۳۳۸۰، ۳۴۲۸۷، ۶۲۴۰۲، ۳۵۰۷۶، ۳۲۵۶۴، ۳۴۷۶۹، ۳۵۳۰۸، ۲۷۹۳۱، ۲۲۶۰۳، ۳۴۶۳۰، ۳۴۲۸۷، ۳۳۲۶۳، ۳۱۸۰۵، ۳۳۳۰۳، ۳۴۶۳۴، ۳۴۸۶۹، ۳۰۴۳۸، ۱۳۳۱۷، ۳۴۲۲۸، ۳۳۳۸۳، ۳۳۳۰۴، ۳۲۴۶۳، ۳۳۳۰۴، ۳۴۶۳۳، ۳۴۵۰۰، ۲۸۱۷۲، ۳۳۶۳۱، ۳۲۹۹۱، ۳۲۷۹۶، ۳۵۳۵۹، ۳۱۷۸۵، ۳۱۸۰۱، ۲۸۶۰۰، ۳۴۵۰۹، ۲۷۹۳۳، ۲۷۷۸۱، ۳۴۹۸۴، ۳۴۳۶۹، ۳۴۳۶۷، ۲۸۴۷۱، ۳۳۳۸۳، ۲۷۴۹۳، ۲۷۴۹۴، ۳۴۵۰۱، ۳۴۸۷۰، ۳۷۱۰۴، ۳۴۶۹۹، ۳۴۵۱۴، ۳۴۶۳۲، ۳۵۲۸۱، ۳۳۲۶۶، ۳۲۱۹۸، ۳۱۸۴۲، ۲۸۱۱۱، ۲۸۳۰۲، ۲۸۲۲۵، ۳۴۲۲۵، ۳۵۳۰۸، ۳۴۵۱۴، ۳۵۱۹۴، ۲۸۷۰۲، ۳۴۲۲۵، ۱۳۴۱۴، ۳۲۹۹۳، ۳۱۸۴۲، ۲۷۴۹۳، ۲۹۱۳۹، ۳۲۱۹۸، ۳۱۸۴۲، ۳۲۹۱۱۲، ۳۲۱۹۸، ۳۲۲۸۳، ۳۳۶۳۱، ۳۱۸۴۲، ۲۸۱۰۶، ۲۸۶۴، ۲۸۱۰۶، ۳۵۲۷۵، ۳۵۳۳۲، ۲۹۱۵۰، ۳۷۳۳۰، ۳۴۵۳۰، ۲۸۶۷۴، ۲۸۶۰۰، ۳۲۴۵۹، ۳۲۷۹۶، ۳۲۴۵۹، ۳۲۲۵۵، ۳۲۷۹۶، ۳۳۳۰۳، ۳۴۲۸۷، ۳۲۶۹۰، ۳۲۹۹۱، ۲۹۱۵۰، ۳۴۵۱۴، ۳۴۲۹۱، ۳۵۳۳۱، ۳۴۲۲۵، ۳۴۲۲۸، ۳۴۲۲۵، ۳۴۶۳۴، ۳۴۶۳۰، ۳۴۲۸۷، ۳۳۳۰۳، ۳۴۲۲۸، ۳۳۳۰۶، ۳۴۴۹۹، ۳۴۲۸۷، ۳۴۲۶۵، ۳۴۶۳۰، ۳۷۲۹۷، ۳۷۳۱۴، ۳۴۳۶۷، ۳۴۶۹۸، ۳۴۷۶۹، ۳۴۲۲۸، ۳۳۱۷۸، ۳۴۴۹۹، ۳۷۳۱۴، ۳۵۳۲۱، ۳۵۰۷۶، ۳۵۴۵۹، ۳۱۸۴۲، ۳۱۸۴۲، ۳۲۱۹۸، ۲۷۹۵۳، ۲۲۶۱۱، ۲۷۹۵۳، ۳۲۱۹۸، ۳۱۸۴۲، ۳۱۸۴۲، ۳۵۴۵۹، ۳۵۰۷۶، ۳۵۳۲۱، ۳۷۳۱۴، ۳۴۴۹۹، ۳۴۲۲۸، ۳۳۱۷۸، ۳۴۴۹۵

